

ความสำคัญของการเวียนว่ายตายเกิดในพุทธจริยศาสตร์เถรวาท

นางสาว ณิชฎฐรี บุญกิตติเจริญ

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาปรัชญา ภาควิชาปรัชญา

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2545

ISBN 974-17-3298-8

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

THE IMPORTANCE OF REBIRTH IN THERAVADA BUDDHIST ETHICS

Miss. Nuttaree Boonkittichareon

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts in Philosophy

Department of Philosophy

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2002

ISBN 974-17-3298-8

หัวข้อวิทยานิพนธ์	ความสำคัญของการเวียนว่ายตายเกิดในพุทธจักรยศาสตร์เถรวาท
โดย	นางสาว ณิชฎฐรี บุญกิตติเจริญ
สาขาวิชา	ปรัชญา
อาจารย์ที่ปรึกษา	รองศาสตราจารย์ ดร. สมภาร พรมทา

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยเป็นส่วน
หนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต

..... คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ม.ร.ว. กัลยา ติงศภัทธิย์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ อุกฤษฏ์ แพทย์น้อย)

..... อาจารย์ที่ปรึกษา
(รองศาสตราจารย์ ดร. สมภาร พรมทา)

..... กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ มรรยาท กิจสุวรรณ)

บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ณัฐรี บุญกิตติเจริญ : ความสำคัญของการเวียนว่ายตายเกิดในพุทธจริยศาสตร์เถรวาท.
(THE IMPORTANCE OF REBIRTH IN THERAVADA BUDDHIST ETHICS) อ. ที่ปรึกษา :
รศ.ดร. สมภาร พรมทา 84 หน้า. ISBN 974-17-3298 -8.

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาความสำคัญของแนวคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในพุทธจริยศาสตร์เถรวาท ในปัจจุบันมีการตีความเกี่ยวกับมโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดเป็น 2 แบบ คือ จริยศาสตร์เชิงจิตวิทยาตีความหมายของการเวียนว่ายตายเกิดว่าเป็นการเวียนว่ายตายเกิดแบบที่เกิดภายในจิตใจมนุษย์ และจริยศาสตร์เชิงอภิปรายตีความหมายของการเวียนว่ายตายเกิดตามตัวอักษร คือตีความว่าการเวียนว่ายตายเกิดนั้นเกิดขึ้นจริงๆตามที่คัมภีร์บรรยายไว้ จากการศึกษาพบว่าพุทธจริยศาสตร์เชิงจิตวิทยาไม่เพียงพอต่อการอธิบายพุทธจริยศาสตร์ เนื่องจากจะทำให้ระบบจริยศาสตร์ขาดความยุติธรรมและขาดแรงจูงใจ ในการอธิบายระบบพุทธจริยศาสตร์จำเป็นที่จะต้องอาศัยคำอธิบายเชิงอภิปรายเพื่อความสมบูรณ์ ดังนั้นมโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติจึงมีความสำคัญและจำเป็นต่อการอ้างเหตุผลในระบบพุทธจริยศาสตร์ทั้งเชิงอภิปรายและเชิงจิตวิทยา

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาควิชา.....ปรัชญา..... ลายมือชื่อนิสิต.....
สาขาวิชา.....ปรัชญา..... ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....
ปีการศึกษา..2545.. ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาร่วม.....

#4280123022 : MAJOR PHILOSOPHY

KEY WORD: REBIRTH / BUDDHIST ETHICS

NUTTAREE BOONKITTICHAREON : THE IMPORTANCE OF REBIRTH IN THERAVADA
 BUDDHIST ETHICS THESIS ADVISOR : ASSOC. PROF. SOMPARN PROMTA, Ph.D ,
 84 pp. ISBN 974-17-3298-8.

This thesis aims at clarifying the concept of rebirth in Theravada Buddhist Ethics. The study shows that there are two meanings of rebirth used by Buddhist scholars. The first explanation is psychological, stating that rebirth is a process occurring in the mind. The second explanation is metaphysical, claiming that rebirth is not the mental phenomena but really exists as described by the texts. From the study, it is found that the psychological interpretation of Buddhist ethics is not enough to cover the whole teaching of the Buddha and it makes Buddhist ethics cannot provide the idea of justice, and lack the power to convince people to follow. So it can be concluded that the concept of rebirth as actual events is important and necessary in Theravada Buddhist Ethics.

สถาบันวิทยบริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Department.....Philosophy..... Student's signature.....

Field of study.....Philosophy..... Advisor's signature.....

Academic year2002..... Co-advisor's signature.....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีโอกาสสำเร็จได้ หากขาดบุคคลหลายท่านที่ให้ความอนุเคราะห์ ขอขอบคุณครอบครัว คุณพ่อ คุณแม่ ผู้ให้ความอนุเคราะห์ในทุกๆด้าน และน้องสาว ที่ช่วยพิมพ์งานด้วยความอุตสาหะ ขอขอบคุณอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ อ. สมภาร พรมทา ที่คอยแนะนำชี้แนะและอดทนให้คำปรึกษาในการทำวิทยานิพนธ์มาโดยตลอด และอาจารย์ที่เป็นคณะกรรมการทุกท่านที่ให้คำแนะนำอันมีประโยชน์ต่อวิทยานิพนธ์ รวมทั้งอาจารย์ทั้งหลายที่ให้การศึกษาคุณหอมไพจิตร ผู้เชื้อเพื่อนหนังสือหลายเล่ม เพื่อนๆที่คอยช่วยเหลือให้กำลังใจ และผู้ที่ให้ความอนุเคราะห์ในเรื่องอื่นๆอีกมากมายหลายท่าน ผู้เขียนขอขอบคุณจากใจ ไว้ ณ ที่นี้

ณัฐฐรี บุญกิตติเจริญ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
คำอธิบายคำย่อ.....	ซ
บทที่ 1 บทนำ	
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	2
1.3 สมมติฐานเบื้องต้นของการวิจัย.....	2
1.4 ขั้นตอนและวิธีดำเนินการวิจัย.....	3
1.5 ประโยชน์ที่คิดว่าจะได้รับ.....	3
บทที่ 2 ระบบพุทธจริยศาสตร์ของพุทธศาสนาเถรวาท	
2.1 บทนำ.....	4
2.2 เกณฑ์ตัดสินทางศีลธรรม.....	6
2.3 ไตรสิกขา.....	12
2.4 พุทธจริยศาสตร์เชิงอภิปรัชญา.....	17
2.5 พุทธจริยศาสตร์เชิงจิตวิทยา.....	30
บทที่ 3 บทบาทของมโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในระบบพุทธจริยศาสตร์	
3.1 สรุปเนื้อหาและอภิปราย.....	59
3.2 สรุปผลการวิจัย.....	80
รายการอ้างอิง	82
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	84

คำอธิบายคำย่อ

ตัวเลขเกี่ยวกับการอ้างอิงพระไตรปิฎก จะแบ่งเป็น 3 ลำดับ คือ เล่ม / ข้อ / หน้า ตามลำดับ การอ้างอิงพระไตรปิฎกและอรรถกถา ใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง (สยามรัฐ) ส่วนอรรถกถา ใช้พระไตรปิฎก-อรรถกถาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งมีคำย่อตามลำดับคัมภีร์ที่พึงทราบความหมาย ดังนี้

วินัยปิฎก

วินย. วินัยปิฎก มหาวรรค (ทุติยภาค)

สุตตันตปิฎก

ม.ม. มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัฏญสก์
 อง.ติก. อังคุตตรนิกาย ทิกนิปาต
 อง.เอก. อังคุตตรนิกาย เอกนิปาต
 ขุ.ธ. ขุททกนิกาย ธรรมบท
 ที.ม. ทีฆนิกาย มหาวรรค
 ขุ.ม. ขุททกนิกาย มหานิทเทศ
 ส้ง.นิทาน. ส้งยุตตนิกาย นิทานวรรค
 ม.มฺ. มัชฌิมนิกาย มูลปัดถนสก์
 ม.อุ. มัชฌิมนิกาย อุปริปัถนสก์
 ส้ง.ม. ส้งยุตตนิกาย มหาวรรค
 ส้ง.ส. ส้งยุตตนิกาย สคาถวรรค

อภิธรรมปิฎก

อภิ.ส้ง. อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี-ปกรณ์
 อภิ.วิ. อภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์

อรรถกถา

อภิ.วิ.อ อรรถกถา อภิธรรมปิฎก วิภังคปกรณ์

สถาบันวิทยบริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ปัญหาเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดเป็นปัญหาที่ได้รับการถกเถียงมาเป็นเวลานาน ตั้งแต่ในสมัยพุทธกาล และเป็นปัญหาหนึ่งที่ไม่สามารถหาข้อยุติโดยสมบูรณ์ได้

ในอดีตความเชื่อเรื่องชีวิตหลังความตายนั้นได้รับการยอมรับในวงกว้าง มีปรากฏในทุกศาสนา โดยเฉพาะเป็นส่วนสำคัญในการอ้างเหตุผลของระบบจริยศาสตร์ในศาสนา ทั้งศาสนาคริสต์ พุทธ อิสลาม ฯลฯ แต่เมื่อเวลาเปลี่ยนไปผู้คนเริ่มสนใจในวิทยาศาสตร์และตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับความรู้ที่ไม่สามารถพิสูจน์ได้ด้วยประสบการณ์มากขึ้น ทำให้ความเชื่อเรื่องชีวิตภายหลังความตายได้รับการตั้งข้อสงสัยไปด้วย เมื่อเกิดการตั้งข้อสงสัยในความเชื่อเรื่องนี้ จึงเกิดเป็นประเด็นปัญหาขึ้นสำหรับผู้ที่นับถือศาสนาต่างๆ เนื่องจากว่าความเชื่อเรื่องนี้เกี่ยวข้องกับการอ้างเหตุผลในระบบจริยศาสตร์ของศาสนา หลายท่านเห็นว่าความเชื่อเรื่องชีวิตหลังความตายนี้มีส่วนสำคัญในการอ้างเหตุผลทางและคำอธิบายเรื่องจริยศาสตร์ ถ้าหากว่าขาดความเชื่อเรื่องนี้แล้วจะกระทบถึงการอธิบายเรื่องความดีความชั่ว และผลของการทำความดี ทำให้ผู้คนไม่สนใจในการทำความดี จึงมีการศึกษาและทำการพิสูจน์ความเชื่อเรื่องนี้ให้เป็นที่ยอมรับกันมากขึ้น ในขณะที่บางแนวความคิดเห็นว่าการปฏิเสธหรือการที่บอกว่าไม่รู้ว่าความเชื่อเรื่องนี้จริงหรือไม่ ก็ยังสามารถที่จะพูดถึงการทำความดีได้

สำหรับพุทธศาสนาก็มีความเชื่อเรื่องชีวิตหลังความตายเช่นเดียวกัน คือเชื่อว่าหลังจากที่ตายแล้วนั้นสรรพสัตว์ทั้งหลายจะมีการเวียนว่ายตายเกิด คือ ตราบใดที่ยังคงมีกิเลสอยู่ สรรพสัตว์ทั้งหลายเมื่อตายแล้วก็จะไปเกิดในภพภูมิต่างๆ เมื่อเกิดแล้วก็ตายอีก วนเวียนไปเรื่อยๆ ตามแต่กรรมที่สร้างสมไว้ ซึ่งความเชื่อนี้ก็เหมือนกับความเชื่อเรื่องชีวิตหลังความตายอื่นๆ คือ มีบทบาทสำคัญในการอธิบายจริยศาสตร์ และประสบปัญหาความน่าเชื่อถือจากคนในสังคมเพิ่มขึ้น ดังนั้นนักปราชญ์ทางพุทธศาสนาเถรวาทจึงมีการตีความและอธิบายถึงบทบาทของความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดนี้ โดยต่างก็ตีความไปมากมายหลายรูปแบบ ทั้งที่แปลว่าการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ เกี่ยวข้องกับชีวิตหลังความตาย และการเวียนว่ายตายเกิดภายในจิตใจ ที่ไม่จำเป็นต้องอาศัยคำอธิบายเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายเลย

ซึ่งการตีความหมายทั้ง 2 รูปแบบนี้ ต่างก็เป็นคำอธิบายที่อยู่ภายในกรอบของพุทธศาสนา แต่ว่าจะนำไปใช้อธิบายพุทธจริยศาสตร์ในรูปแบบที่ต่างกันไป คือ พุทธจริยศาสตร์เชิงจิตวิทยาที่อธิบายว่าสังสารวัฏเกิดในจิตใจของคนเรา และพุทธจริยศาสตร์เชิงอภิปรัชญา คือ แบบที่อธิบายว่าสังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติจริงๆ มีความหมายตรงตามตัวอักษร

การอธิบายการเวียนว่ายตายเกิดใน 2 ความหมายนี้ นำไปสู่ปัญหาที่ว่า มโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาตินี้มีบทบาทและความสำคัญอย่างไรในระบบพุทธจริยศาสตร์ เนื่องจากมีความคิดเห็นที่ว่า การตีความสังสารวัฏว่าเป็นการเวียนว่ายตายเกิดในจิตใจนั้น ก็สามารถอธิบายระบบพุทธจริยศาสตร์ได้ โดยไม่จำเป็นต้องอาศัยมโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ เพื่อหลีกเลี่ยงปัญหาต่างๆ โดยเฉพาะปัญหาเรื่องความน่าเชื่อถือในการอธิบายระบบจริยศาสตร์

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะศึกษาถึงการอธิบายมโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในการตีความทั้ง 2 รูปแบบที่ส่งผลกระทบต่ออธิบายพุทธจริยศาสตร์ ทำให้มีการอธิบายถึงมโนทัศน์อื่นๆ อย่างเช่น ความทุกข์ นิพพาน หลักกรรม พระอรหันต์ ในระบบพุทธจริยศาสตร์ต่างออกไปเป็น 2 ระบบ คือ พุทธจริยศาสตร์เชิงจิตวิทยา และพุทธจริยศาสตร์เชิงอภิปรัชญา โดยจริยศาสตร์ทั้ง 2 ระบบนี้ ก็มีการอ้างเหตุผลภายในระบบจริยศาสตร์ที่แตกต่างกันออกไป และมุ่งที่จะแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติที่มีต่อพุทธจริยศาสตร์ทั้ง 2 ระบบนี้

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาบทบาทและความสำคัญของมโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในระบบพุทธจริยศาสตร์เถรวาท

1.3 สมมติฐานเบื้องต้นของการวิจัย

การเวียนว่ายตายเกิดเป็นมโนทัศน์ที่สำคัญในระบบจริยศาสตร์ของพุทธศาสนาเถรวาท การอธิบายระบบพุทธจริยศาสตร์เถรวาท มักมีการอธิบายมโนทัศน์หลักๆ เช่น ศีล สมาธิ และปัญญา ทำให้ดูเหมือนกันว่าพุทธจริยศาสตร์เถรวาทสามารถอธิบายโดยไม่เชื่อมโยงกับมโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิด วิทยานิพนธ์นี้มีสมมติฐานว่ามโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดเป็นมโนทัศน์หลักของพุทธจริยศาสตร์ ซึ่งอธิบายมโนทัศน์สำคัญเรื่องอื่นๆ เช่น ศีล สมาธิ ปัญญา

1.4 ขั้นตอนและวิธีดำเนินการวิจัย

ในการทำการวิจัย ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าจากเอกสารต่างๆ อันได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือและบทความต่างๆที่อธิบายพุทธจริยศาสตร์

1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เพื่อเป็นข้อมูลเกี่ยวกับระบบพุทธจริยศาสตร์เถรวาท
2. เพื่อแสดงให้เห็นถึงบทบาทและความสำคัญของมโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในระบบจริยศาสตร์เถรวาท

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 2

ระบบพุทธจริยศาสตร์ของพุทธศาสนาเถรวาท

2.1 บทนำ

ในพุทธศาสนาก็มีความเชื่อเรื่องชีวิตหลังความตายเช่นเดียวกับศาสนาอื่นๆ ซึ่งแต่ละศาสนาก็มีการอธิบายรูปแบบของชีวิตหลังความตายแตกต่างกันออกไป สำหรับศาสนาพุทธเชื่อว่าหลังจากที่ตายแล้วนั้นสรรพสัตว์ทั้งหลายจะมีการเวียนว่ายตายเกิด หรือ สังสารวัฏ ซึ่งหมายถึง

การที่สิ่งมีชีวิตเวียนตาย เวียนเกิด คือ เกิดแล้วตาย ตายแล้วเกิดใหม่ แล้วตายอีก แล้วเกิดใหม่อีก วนเวียนอยู่อย่างนี้ ไม่มีวันจบสิ้น นี่คือการท่องเที่ยวเป็นวงกลม หรือสังสารวัฏตามความหมายของพุทธปรัชญา ที่เรียกว่าเป็นการท่องเที่ยวไปก็เพราะการมีชีวิตอยู่เปรียบเสมือนการเดินทาง นับตั้งแต่ปฏิสนธิขึ้นในครรภ์ของมารดาจนกระทั่งออกมาสู่โลกภายนอก ภาวะทางกายและทางจิตของมนุษย์ไม่เคยอยู่กับที่แต่ก้าวไปข้างหน้าทุกขณะจนถึงวาระสุดท้ายของชีวิตนี้ ก็ผ่านจากภพนี้ไปสู่ภพอื่น เมื่อสิ้นสุดชีวิตในภพอื่นก็ผ่านไปสู่ภพอื่นต่อไป และต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด¹

ความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดนี้ในพระไตรปิฎกระบุว่า ขณะที่ตรัสรู้นั้น พระพุทธเจ้าทรงได้ญาณ เกี่ยวกับการเวียนว่ายเกิด 2 ญาณ คือ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ญาณที่ทำให้พระองค์ระลึกถึงชาติก่อนของพระองค์เองได้นับชาติไม่ถ้วน และ จุตูปปาตญาณ คือ ญาณที่ทำให้เห็นการเวียนว่ายของสัตว์อื่น

อาตมภาพนั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลสอ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ได้ให้นม น้อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ อาตมภาพนั้นย่อมระลึกชาติก่อนได้เป็นอันมาก คือ ระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง ฯลฯ อาตมภาพนั้นย่อมระลึกถึงชาติก่อนได้เป็นอันมาก พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ ด้วยประการฉะนี้ ดูกรราชกุมาร นี่เป็นวิชาที่หนึ่งที่อาตมภาพได้บรรลุแล้ว ในปฐมยามแห่งราตรีหรือวิชาถูกกำจัดแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว ความมีดีถูก

¹ สุนทร ฌ รังษี , พุทธปรัชญาเถรวาท (กรุงเทพฯ : ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528) , หน้า 226-227.

กำจัดแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว แก้อาตมภาพผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีตนสงบไปแล้วอยู่

อาตมภาพนั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลสอ่อน ควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ได้โน้มน้อมจิตไปเพื่อรู้จติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย อาตมภาพนั้นย่อมเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจติ กำลังอุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่วงจักขุของมนุษย์ ฯลฯ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม ด้วยประการฉะนี้ ดูกรราชากุมาร นี่เป็นวิชาที่สองที่อาตมภาพได้บรรลุแล้วในมัชฌิมยามแห่งราตรี อวิชาถูกกำจัดแล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว ความมีตถูกกำจัดแล้วแสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว แก้อาตมภาพผู้ไม่ประมาท มีความเพียร มีตนสงบไปแล้วอยู่²

การที่พระองค์ได้ญาณทั้ง 2 นี้ นับเป็นการรู้ความจริงเบื้องต้น นำไปสู่อัสภักขยญาณที่ประกอบไปด้วยความเบื่อหน่ายในการเวียนว่ายตายเกิดอันไม่มีที่สิ้นสุด หมดความยินดีในการเวียนว่ายตายเกิดอย่างสิ้นเชิง จิตหลุดพ้นจากอัสภักขยญาณทั้งหลายอย่างสิ้นเชิง นอกจากนี้ญาณทั้ง 2 ข้างต้นทำให้พระองค์สามารถตรัสเล่าถึงเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดของพระองค์เองและสรรพสัตว์อื่นๆ ซึ่งในพระไตรปิฎกมีการบันทึกไว้หลายตอนด้วยกัน

ดังนั้นในพระไตรปิฎกกล่าวถึงการเวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่ต้องสงสัย แต่การตีความว่าการเวียนว่ายตายเกิดที่ทรงกล่าวถึงนั้นอยู่ในสภาพใด และมีบทบาทความสำคัญในระบบจริยศาสตร์อย่างไรจะเป็นปัญหามากกว่า เนื่องจากมีการตีความถึงความหมายของการเวียนว่ายตายเกิดที่กล่าวถึงในพระไตรปิฎกไว้มากมายหลายรูปแบบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องปฏิเสธสมุปบาทนั้น มีการตีความหมายหลากหลาย ทั้งที่แปลว่าเป็นการแสดงถึงวงจรเหตุปัจจัยของการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ เกี่ยวข้องกับชีวิตหลังความตาย และการเวียนว่ายตายเกิดภายในจิตใจที่ไม่จำเป็นต้องอ้างถึงเรื่องชีวิตหลังความตาย นอกจากนี้การอธิบายถึงบทบาทของการเวียนว่ายตายแบบข้ามภพข้ามชาติก็มีหลากหลายความคิดเห็น แม้แต่ในพระไตรปิฎกเองก็ปรากฏว่ามีการถกเถียงถึงประเด็นเรื่องความสำคัญของการเวียนว่ายตายเกิด และมีการอภิปรายถึงผลกระทบต่อระบบจริยศาสตร์ ที่สามารถก่อให้เกิดการตีความได้แตกต่างกัน ดังนี้

² ม.ม.13/506-507/345-6

1. ยอมรับว่าความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติมีความสำคัญ จัดเป็นสัมมาทิฏฐิ การขาดความเชื่อเรื่องนี้“ทำให้ สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำไม่มี”
2. เห็นว่าความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติไม่สำคัญต่อการอธิบายพุทธจริยศาสตร์ สำคัญที่การปฏิบัติในปัจจุบัน ผู้ที่มีความเห็นเช่นนี้มักจะยกข้อความจากในเกสปุตตสูตร ดังนี้
ก็ถ้าปรโลกไม่มี ผลวิบากของกรรมทำดีทำชั่วไม่มี เราไม่มีเวรไม่มี ความเบียดเบียน ไม่มีทุกข์เป็นสุข บริหารตนอยู่ในปัจจุบันนี้ ดังนี้
ความอุ่ใจข้อที่ ๒ นี้พระอริยสาวกนั้นได้แล้ว³

การตีความถึงบทบาทและความสำคัญของมโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดจึงนับเป็นปัญหาอย่างหนึ่ง โดยก่อนที่จะการอภิปรายถึงบทบาทและความสำคัญของมโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในพุทธศาสนานี้ จำเป็นที่จะต้องเข้าใจในระบบพุทธจริยศาสตร์ก่อน ดังนี้

2.2 เกณฑ์ตัดสินทางศีลธรรม

จริยศาสตร์ คือ การศึกษาทางปรัชญาเกี่ยวกับความดี ความชั่ว เกณฑ์การกระทำใดที่เรียกว่าดีและชั่ว สำหรับในพุทธจริยศาสตร์ ก็คือการศึกษาเกี่ยวกับเรื่อง“กรรม” ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า การกระทำ นั่นเอง โดยพุทธศาสนามีมุมมองเกี่ยวกับ“กระทำ” หรือ“กรรม” ว่ามีลักษณะต่างจากระบบจริยศาสตร์อื่นๆ คือ

ก. การกระทำทุกการกระทำไม่จำเป็นจะต้องจัดเป็นกรรมเสมอไป การกระทำที่เป็นกรรม และมีผลทางศีลธรรมนั้นต้องเป็นการกระทำที่ประกอบด้วย “เจตนา” หรือ ความจงใจในการกระทำ ไม่ว่าจะดีหรือชั่วมก็ตาม การกระทำสิ่งใดเกิดขึ้นหรือกระทำลงไปโดยปราศจากเจตนา ไม่จัดเป็นกรรม แต่เรียกว่า กิริยา ไม่มีความสำคัญในระบบจริยศาสตร์ เช่น ชุดหลุมพรางดักคนหรือสัตว์ให้ตกลงไปตายเป็นกรรม แต่ถ้าชุดบ่อน้ำไว้กินใช้ สัตว์ตกลงไปตายเอง ไม่เป็นกรรม

จะเห็นได้ว่า คำว่า “กรรม” นั้นหมายถึงการกระทำทุกอย่างที่ประกอบด้วยเจตนา ไม่ว่าจะเป็นการกระทำดีหรือทำชั่ว ส่วนกรรมดี หรือการกระทำที่พุทธศาสนาเห็นว่าสมควรกระทำ มา

³ อ.ต.ก. 20/505/180

จากกุศลมูล จะเรียกว่า กุศลกรรม และกรรมชั่ว หรือการกระทำที่ไม่สมควรกระทำ มาจากกุศลมูล จะเรียกว่า อกุศลกรรม

ข. กรรมแสดงสามารถออกได้ 3 ทาง คือ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม กายกรรม คือ การกระทำที่แสดงออกทางกาย เช่น การฆ่าสัตว์ การลักขโมย วจีกรรม คือการกระทำที่แสดงออกทางวาจา เช่น การพูดเท็จ การพูดส่อเสียด นินทา เป็นต้น และมโนกรรมคือ การกระทำที่แสดงออกทางใจ หรือทางความคิด ตรงนี้จะเห็นได้ว่าสำหรับพุทธศาสนา ความคิดก็จัดเป็นการกระทำด้วย

ค. นอกจากนี้พุทธศาสนามีลักษณะสำคัญคือ เป็นกิริยวาท เห็นว่าการกระทำจะมีผลของการกระทำติดตามมา ผู้กระทำย่อมได้รับผลของการกระทำของตนเองเสมอ ผลของการกระทำเรียกว่า วิบาก โดยผลของการกระทำนั้นจะเป็นไปตามกฎแห่งกรรม ซึ่งเป็นกฎที่ในศาสนาพุทธถือว่าเป็นกฎธรรมชาติ มีใจความสำคัญ ดังนี้

บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น
ผู้กระทำดีย่อมได้รับผลดี ผู้กระทำชัวย่อมได้รับผลชั่ว⁴

การกระทำแต่ละอย่างสามารถพิจารณาได้ว่าเป็นการกระทำที่ควรทำหรือไม่ควรทำ โดยดูได้จากเกณฑ์การตัดสินกระทำของของพุทธศาสนา ซึ่งจากคำกล่าวหลายตอนจากพระไตรปิฎก สามารถสรุปได้ว่า เกณฑ์การตัดสินกระทำของของพุทธศาสนาก็คือ ควรทำสิ่งที่มีประโยชน์ ไม่ควรทำสิ่งที่ไม่โทษ ดังนี้

“เมื่อใด ท่านทั้งหลายพึงรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศลธรรมเหล่านี้มีโทษ ธรรมเหล่านี้ผู้รู้ดีเตียนธรรมเหล่านี้ใครสมาทานให้บริบูรณ์แล้ว เป็นไปเพื่อสิ่งไม่เป็นประโยชน์ เพื่อทุกข์เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายควรละกรรมเหล่านั้นเสีย”⁵

“บุคคลทำกรรมใดแล้วย่อมเดือดร้อนในภายหลัง กรรมนั้นทำแล้วไม่ดี บุคคลมีหน้าซุ้มด้วยน้ำตา ร้องให้อยู่ ย่อมเสพผลของกรรมใดกรรมนั้นทำแล้วไม่ดี บุคคลทำกรรมใดแล้ว ย่อมไม่เดือดร้อนในภายหลัง กรรมนั้นแลทำแล้วเป็นดี บุคคลอันปีติโสมนัสเข้าถึงแล้ว [ด้วยกำลังแห่งปีติ] ด้วยกำลังแห่งโสมนัส]ย่อมเสพผลแห่งกรรมใด กรรมนั้นทำแล้วเป็นดี”⁶

⁴ วินย. 5/903/333

⁵ อง.ติก.20/505/180

⁶ ชุ.ธ. 25/15/16

โทษที่พุทธศาสนาหมายถึงก็คือ ความทุกข์ ซึ่งคำว่า “ทุกข์” ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อาจจะไม่แปลได้ 2 ความหมาย คือ แปลว่า ทนได้ยาก อย่างหนึ่ง และทนอยู่ในสภาพอย่างเดียวย ตลอดไปไม่ได้ อย่างหนึ่ง ที่แปลว่าทนได้ยากเน้นความหมายของทุกข์ในอริยสัจ ส่วนที่แปลว่าทน อยู่ในสภาพอย่างเดียวยตลอดไปไม่ได้ นั่น เน้นความหมายทุกข์ในไตรลักษณ์ ซึ่งทุกข์ที่เป็นโทษ ใช้ ในระบบจริยศาสตร์ก็คือ ทุกข์ที่ปรากฏอยู่ในอริยสัจ

นอกจากนี้ในทางธรรมแล้วคำว่า “ทุกข์” ที่ปรากฏในปัจจุสมุปบาท หรืออริยสัจ จะ ถูกใช้ในความหมายที่กว้างกว่าคำว่า “ทุกข์” ที่เราใช้กันปกติทั่วไป คือทุกข์ในความหมายที่ใช้กัน ปกติ เราใช้ในความหมายที่ว่าเป็นความรู้สึกทุกข์ หรือเรียกอีกอย่างในทางพุทธว่าทุกข์เวทนา ซึ่งก็ จัดว่าเป็นทุกข์อย่างหนึ่งในทางธรรมด้วย แต่ว่าพุทธศาสนาจัดบางอย่างที่ไม่เหมือนจาก ทุกขเวทนาอยู่ในความหมายของคำว่า “ทุกข์” ด้วย เช่น สุขเวทนา ซึ่งก็คือความรู้สึกสุขนั่นเอง โดย ไม่ใช่เพราะสุขเวทนา เท่ากับทุกข์เวทนา แต่เพราะสุขเวทนาสามารถ ก่อให้เกิดทุกข์เวทนาได้ โดยแปรปรวนไป จึงจัดว่าเป็นทุกข์ ดังนั้นทุกข์ในทางธรรม จึงหมายถึง ความทุกข์ และสิ่งที่ก่อให้เกิด ทุกข์อื่นๆได้อีก เป็นสิ่งที่ เป็นโทษ ไม่เกื้อกูล ก่อความเดือดร้อน ก่อให้เกิดปัญหา สรุปก็คือ ทุกข์ ในทางธรรม จะใช้ในความหมายที่ว่า ไม่เป็นประโยชน์

ดังนั้นในทางกลับกันประโยชน์ ก็คือความสุข แต่ไม่ได้หมายถึง “ความสุข” ในความ หมายที่ใช้กันทั่วไป คำว่า “ความสุข” ที่ใช้กันทั่วไปนั้น พุทธศาสนาเรียกว่า “สุขเวทนา” ซึ่งพุทธ ศาสนาเห็นว่า สุขเวทนานั้นไม่ใช่ความสุขที่แท้จริง ความสุขที่แท้จริงนั้นจะต้องไม่นำความทุกข์มา ให้ภายหลัง สิ่งที่เป็นประโยชน์อย่างแท้จริงจึงคือ การหลุดพ้นจากความทุกข์โดยถาวร หรือนิพพาน นั้นเอง จึงจะถือว่าเป็นความสุขที่แท้จริงและสามารถเข้าถึงได้ด้วยการปฏิบัติธรรม สรุปก็คือ

“ทุกข์ แปลว่าความทุกข์ หรือ สภาพที่ทนได้ยาก ได้แก่ปัญหาต่างๆ ของ มนุษย์ กล่าวให้ลึกลงไปอีก หมายถึง สภาวะของสิ่งทั้งหลายที่ตกอยู่ในกฎ ธรรมดาแห่งความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งประกอบไปด้วยภาวะบีบ คั้น กดดัน ชัดแย้ง ชัดข้อง มีความบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ในตัวเอง ขาดแก่น สารและความเที่ยงแท้ ไม่อาจให้ความพึงพอใจอย่างแท้จริง พร้อมทั้งจะก่อ ปัญหา สร้างความทุกข์ขึ้นมาได้เสมอ ทั้งที่เกิดเป็นปัญหาขึ้นแล้ว และที่อาจ

เกิดเป็นปัญหาขึ้นมา เมื่อใดเมื่อหนึ่ง ในรูปใดรูปหนึ่ง แก่ผู้ที่ยึดติดถือมั่นไว้ ด้วยอุปาทาน”⁷

ในมุมมองของพุทธศาสนา ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายที่วนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ ไม่ว่าจะอยู่ในสถานะแบบไหน ก็มีความทุกข์ทั้งสิ้น ยกเว้นก็แต่พระอรหันต์เท่านั้น ทุกข์ในอริยสัจ คือ ความเกิด ความแก่ ความตาย ความเศร้าใจ ความคร่ำครวญ ความไม่สบายกาย ความเสียใจ ความคับแค้น ความประสบเข้ากับสิ่งที่ไม่รักทั้งหลายก็เป็นทุกข์ ความพรากไปจากสิ่งที่รักก็เป็นทุกข์ ความปรารถนาอยู่แต่ไม่ได้ก็เป็นทุกข์ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ทุกข์อริยสัจเป็นไฉน แม้ชาติก็เป็นทุกข์ แม้ชราก็เป็นทุกข์ แม้ภริยาเป็นทุกข์ แม้ภรรยาเป็นทุกข์ แม้โสกะ ปริเทวะทุกข์ โทมนัสอุปายาสก็เป็นทุกข์ แม้ความประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ แม้ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักก็เป็นทุกข์ ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชนิดทั้ง ๕ เป็นทุกข์ ฯ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ชาติเป็นไฉน ความเกิด ความบังเกิด ความหยั่งลงเกิด เกิดจำเพาะ ความปรากฏแห่งขันธ ความได้อายตนะครบ ใน หมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ อันนี้เรียกว่าชาติ ฯ

ก็ชราเป็นไฉน ความแก่ ภาวะของความแก่ ฟันหลุด ผมหงอก หน้ เป็นเกลียว ความเสื่อมแห่งอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ อันนี้เรียกว่าชรา ฯ

ก็ภริยาเป็นไฉน ความเคลื่อนไหว ภาวะของความเคลื่อนไหว ความแตกทำลาย ความหายไป มฤตยู ความตาย ความทำกาละ ความทำลายแห่งขันธ ความ ทอดทิ้งซากศพไว้ ความขาดแห่งชีวิตอินทรีย์ จากหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์ นั้นๆ อันนี้เรียกว่าภริยา ฯ

ก็โสกะเป็นไฉน ความแห้งใจ กิริยาที่แห้งใจ ภาวะแห่งบุคคลผู้แห้งใจ ความผาก ณ ภายใน ความแห้งผาก ณ ภายใน ของบุคคลผู้ประกอบ

⁷ พระราชวรมุนี (ประยูรค์ ปยุตฺโต) , พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , 2529) , หน้า 897 .

ด้วยความ พับติดอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกธรรมคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง
กระทบแล้ว อันนี้ เรียกว่าโสกะ ฯ

ก็ปริเทวะเป็นไฉน ความคร่ำครวญ ความรำไรรำพัน กิริยาที่คร่ำครวญ
กิริยาที่รำไรรำพัน ภาวะของบุคคลผู้คร่ำครวญ ภาวะของบุคคลผู้รำไร
รำพัน ของ บุคคลผู้ประกอบด้วยความพับติดอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกธรรม
คือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว อันนี้เรียกว่าปริเทวะ ฯ

ก็ทุกข์เป็นไฉน ความลำบากทางกาย ความไม่สำราญทางกาย ความ
เสวยอารมณ์อันไม่ดีที่เป็นทุกข์เกิดแต่กายสัมผัส อันนี้เรียกว่าทุกข์ ฯ

ก็โทมนัสเป็นไฉน ความทุกข์ทางจิต ความไม่สำราญทางจิต ความเสวย
อารมณ์อันไม่ดีที่เป็นทุกข์เกิดแต่มนัสสัมผัส อันนี้เรียกว่าโทมนัส ฯ

ก็อุปายาสเป็นไฉน ความแค้น ความคับแค้น ภาวะของบุคคลผู้แค้น
ภาวะของบุคคลผู้คับแค้น ของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพับติดอย่างใด
อย่างหนึ่ง ผู้ถูกธรรมคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว อันนี้เรียกว่าอุ
ปายาส ฯ

ก็ความประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ เป็นไฉน ความประสบ
ความพรั่งพร้อม ความร่วม ความระคน ด้วยรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ
อันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ หรือด้วยบุคคลผู้ปรารถนาสิ่งที่
ไม่เป็น ประโยชน์ ปรารถนาสิ่งที่ไม่เกื้อกูล ปรารถนาความไม่ผาสุก
ปรารถนาความไม่ เกษมจากโยคะ ซึ่งมีแก่ผู้นั้น อันนี้เรียกว่า ความ
ประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ ฯ

ก็ความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ก็เป็นทุกข์ เป็นไฉน ความไม่ประสบ
ความไม่พรั่งพร้อม ความไม่ร่วม ความไม่ระคน ด้วยรูป เสียง กลิ่น รส
โผฏฐัพพะ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หรือด้วยบุคคลผู้ปรารถนา
ประโยชน์ ปรารถนาสิ่งที่เกื้อกูล ปรารถนาความผาสุก ปรารถนาความ
เกษมจาก โยคะ คือ มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง น้องหญิง มิตร
อมาตย์ หรือ ญาติสายโลหิตซึ่งมีแก่ผู้นั้น อันนี้เรียกว่า ความพลัดพราก
จากสิ่งที่รักก็ เป็นทุกข์ ฯ

ก็ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็เป็นทุกข์เป็นโชน ความปรารถน่าย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอนอ ขอเราไม่พึงมีความ เกิดเป็นธรรมดา ขอความเกิดอย่ามีมาถึงเราเลย ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่าปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็เป็นทุกข์ ความปรารถน่าย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความแก่เป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอนอ ขอเราไม่พึงมีความแก่เป็นธรรมดา ขอความแก่อย่ามีมาถึงเราเลย ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา แม้ข้อนี้ ก็ชื่อว่าปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็เป็นทุกข์ ความปรารถน่าย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความเจ็บเป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า โอนอขอเราไม่พึงมีความเจ็บเป็นธรรมดา ขอความเจ็บอย่ามีมาถึงเราเลย ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา แม้ข้อนี้ ก็ชื่อว่าปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็เป็นทุกข์ ความปรารถน่าย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีความตายเป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า โอนอขอเราไม่พึงมีความตายเป็นธรรมดา ขอความตายอย่ามีมาถึงเราเลย ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา แม้ข้อนี้ ก็ชื่อว่าปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็เป็นทุกข์ ความปรารถน่าย่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มีโลกบริเทวทุกขโทมนัสอุปายาส เป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอนอ ขอเราไม่พึงมีโลกบริเทวทุกขโทมนัสอุปายาสเป็นธรรมดา ขอโลกบริเทวทุกขโทมนัสอุปายาสอย่ามีมาถึงเราเลย ข้อนั้นสัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา แม้ข้อนี้ก็ชื่อว่าปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็เป็นทุกข์ ความเป็นทุกข์ ๕

ก็โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ เป็นโชน อุปาทานขันธ์ คือรูป เวทนาสัญญา สังขาร วิญญาณ เหล่านี้เรียกว่า โดยย่อ อุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ เป็นทุกข์ ๕

ดูกรภิกษุทั้งหลาย อันนี้เรียกว่า ทุกขอริยสัจ ๘^๘

ดังนั้นสรรพสัตว์ทั้งหลายถ้าหากว่ายังไม่ถึงซึ่งนิพพานก็ล้วนแต่ต้องประสบความทุกข์ทั้งสิ้น ตั้งแต่ปัญหาอันเนื่องมาจากธรรมชาติ หรือสภาวะทุกข์ คือการเกิด แก่ เจ็บ ตาย ไปจนถึงทุกข์อันเกิดภายในใจต่างๆ ทั้งความเศร้าใจ ความเสียใจ ความคับแค้นใจ ความไม่สมหวัง ฯลฯ

^๘ ที.ม. 10/294-295/228

ซึ่งความทุกข์ของแต่ละชีวิตอาจจะต่างกันไป มากบ้าง น้อยบ้าง ขึ้นอยู่กับปัจจัยต่างๆ ที่ต่างกันไป ของแต่ละชีวิต

เมื่อเห็นว่าทุกข์เป็นสิ่งไม่เกื้อกูล เป็นสิ่งไม่ดี ไม่น่าพึงปรารถนาสำหรับสรรพชีวิต ก็ควรที่จะละเสีย ดังนั้นทุกคนจึงควรดำเนินชีวิตให้ไปสู่นิพพาน หรือพ้นเสียจากทุกข์นั่นเอง ความทุกข์จึงถือเป็นพันธะทางศีลธรรมที่เราจะต้องเอาชนะ ผ่านคำสอนเรื่องไตรสิกขา

2.3 ไตรสิกขา

เมื่อพิจารณาถึงความทุกข์และต้นเหตุแล้ว พุทธศาสนาก็เสนอระบบปฏิบัติเพื่อให้พ้นทุกข์ นั่นก็คือ คำสอนเรื่องไตรสิกขา ซึ่งนับเป็นคำสอนที่ครอบคลุมการปฏิบัติตนในพุทธศาสนาไว้ครบถ้วน ทั้งการปฏิบัติเพื่อละกิเลส นำไปสู่นิพพาน และเพื่อประโยชน์ของสังคม นับเป็นการปฏิบัติที่พุทธศาสนาเห็นว่ามีความสำคัญที่สุด สามารถนำความสุขมาให้ต่อทั้งตนเองและสังคม

ไตรสิกขา ประกอบด้วยสิกขา 3 คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา หรือคือ ศีล สมาธิ ปัญญา เราอาจจะเห็นได้ว่า ไตรสิกขาถ้าหากจัดหมวดหมู่ของเนื้อหาคำสอนใหม่ก็จะเป็นมรรค 8 นั่นเอง โดยสัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ อยู่ในหมวดของปัญญา สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ และสัมมาอาชีวะ อยู่ในหมวดของศีล สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ อยู่ในหมวดของ สมาธิ แต่ไตรสิกขาเป็นการจัดหมวดหมู่ตามการปฏิบัติ ฝึกฝนอบรม หรือในบริบทอื่นอาจจะพบเป็นบุญกิริยาวัตถุ คือ ทาน ศีล ภาวนา แต่โดยเนื้อหาแล้วก็คือ ไตรสิกขานั่นเอง

เมื่อพิจารณาถึงเนื้อหาของไตรสิกขา ก็สามารถแบ่งระบบการปฏิบัติได้เป็น 2 ลักษณะ คือ

ก. ระบบการปฏิบัติที่เน้นการกระทำภายนอก

เน้นควบคุมการกระทำภายนอก คือ ภายนอกกรรมและวจีกรรม ได้แก่ ศีล ศีลใช้หลักสำรวมกระทำ ทั้งทางกาย วาจา และอาชีวะ ให้เหมาะสม เรียบร้อย ไม่ทำความเดือดร้อนให้ตนเองและผู้อื่น

อธิศีลสิกขา เป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ที่มีศีล สำรวมแล้วด้วยการสำรวมในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร เห็นภัยในโทษมีประมาณเล็กน้อย สมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย ศีลชั้นน้อย ศีลชั้นใหญ่ ศีล ที่ตั้ง เบื้องต้น เบื้องบาท ความสำรวม ความระวัง ปาก

ประธานแห่งความถึงพร้อมด้วยกุศลธรรมทั้งหลาย นี้เรียกว่าอภิสัสสิกขา⁹

ศีลนั้นมีมากมายหลายประเภท เช่น ศีล 5 ศีล 10 เพื่อให้มีความเหมาะสมในการเลือกปฏิบัติตามระดับจิตใจ และความต้องการที่จะขัดเกลาจิตใจ รวมไปถึงฐานะทางสังคมด้วย อย่างไรก็ตามศีลก็อาจแบ่งได้ 2 ประเภท¹⁰ ดังนี้

(1) ระดับธรรม คือ หลักความประพฤติที่แสดงและบัญญัติไปตามกฎแห่งกรรม เช่น ศีล 5 กุศลกรรมบท 7 ข้อต้น ศีลที่เป็นองค์มรรค คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ

(2) ระดับวินัย คือ หลักความประพฤติที่เป็นแบบแผนที่กำหนดขึ้น เพื่อกำกับความประพฤติของสมาชิกในหมู่ชนหรือชุมชนหนึ่ง ให้สงบ เรียบร้อย และเป็นไปตามความมุ่งหมายของชุมชนนั้น เช่น สังคมสงฆ์ จะถือศีล 227 ข้อ ซึ่งมีจำนวนมากกว่า ฆราวาส เนื่องจากฐานะทางสังคมที่ต่างกัน ทำให้ระบบระเบียบต่างกันออกไป

จะเห็นได้ว่าศีลไม่ได้มีแค่ข้อห้ามเท่านั้น แต่รวมไปถึงข้อประพฤติปฏิบัติด้วย เช่น ศีลในข้อองค์มรรค หรือทาน ในอรรถกถาวินัย อธิบายว่า อภิสัสสิกขามีไต่หมายเอาเพียงศีล 5 หรือ ศีล 10 เท่านั้น แต่หมายถึง ปาติโมกขสังวร ซึ่งเป็นศีลในชั้นโลกุตตระ จึงจะจัดเป็นศีลในไตรสิกขาของพุทธศาสนา เนื่องจากจะมีได้ก็ต่อเมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น แต่ในบางบริบทก็ใช้ในระดับผ่อนลงมา เช่น อภิสัสสิกขา คือ ศีล 5 หรือศีล 10

ข. ระบบการปฏิบัติที่เน้นการกระทำในใจ

เน้นการไปที่มโนกรรม คือ สมาธิ และปัญญา

สมาธิ หมายถึง

“อธิจิตตสิกขา เป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน มีวิตกมีวิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่. เพราะวิตกและวิจารณ์สงบไป จึงบรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสแห่งจิตในภายในเป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติและสุข

⁹ช.ม. 29/46/36

¹⁰ พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) , พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , หน้า 431.

เกิดแต่สมาธิอยู่. เพราะปีติสิ้นไป จึงมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้ เป็นผู้ที่มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข. เพราะละสุขและทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสก่อนๆ ได้ จึงบรรลุจตุตถฌานไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ นี้เรียกว่าอภิจิตตสิกขา”¹¹

ส่วนในหนังสือพุทธธรรมได้ให้คำจำกัดความว่า
 “สมาธิ แปลกันว่า ความตั้งมั่นของจิต หรือภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอ คือ จิตตั้งเสกักคคตา หรือเรียกสั้นๆว่า เอกัคคตา ซึ่งแปลว่า ภาวะจิตที่มีอารมณ์เป็นหนึ่ง คัมภีร์รุ่นอรธกถาระบุความหมายจำกัดลงไปอีกว่า สมาธิ คือ ภาวะมีอารมณ์หนึ่งเดียวของกุศลจิต และไขความออกไปอีกว่า หมายถึงการดำรงจิต และเจตสิกไว้ในอารมณ์หนึ่งเดียว อย่างเรียบสม่ำเสมอ และด้วยดี”¹²

สรุปก็คือ สมาธิในความหมายที่ใช้กันทั่วไปจะหมายถึง สภาพจิตใจที่ตั้งมั่น ไม่ฟุ้งซ่าน มีความแน่วแน่ แต่ในไตรสิกขาจะหมายถึง สภาพจิตใจอยู่ในฌานที่ตั้งมั่นในกุศล

ปัญญา หมายถึง

“อภิปญญาสิกขา เป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มียปัญญา ประกอบด้วยปัญญาอันให้ถึงความเกิดและความดับ อันประเสริฐ ชำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ภิกษุนั้นย่อมรู้ชัด ตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เหล่านี้อัสวะ นี้เหตุให้เกิดอัสวะ นี้ความดับ อัสวะ นี้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับอัสวะ นี้เรียกว่าอภิปญญาสิกขา”¹³

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้ให้นิยามของ “ปัญญา” ไว้ว่า

¹¹ ชุ.ม.29/46/36

¹² พระราชาวรมณี (ประยูรค์ ปยุตฺโต) , พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , หน้า 824 .

¹³ ชุ.ม.29/46/37

“วิปัสสนาญาณ อันสัมปยุตด้วยกุศลจิต เป็นปัญญา”¹⁴

ปัญญา โดยศัพท์หมายถึง “ความรอบรู้ ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด คือ รู้ทั่วถึงความจริง หรือรู้ตรงตามความเป็นจริง”¹⁵ แต่สำหรับในไตรสิกขาแล้วปัญญา ไม่ใช่การรู้ในความรู้ทั่วไป แต่เป็นการตระหนักรู้ในไตรลักษณ์และอริยสัจ สามารถเข้าใจโลกสมมติและปรมาตถ์ได้ว่า โดยปรมาตถ์แล้วมีแต่นามและรูป ความเป็นตัวตนนั้นเป็นสิ่งสมมติ ทั้งนามและรูปนี้ เป็นสิ่งอิงอาศัยกัน มีสภาพไม่เที่ยง ซึ่งการตระหนักรู้นั้นจะต้องก่อให้เกิดผลกระทบในการกระทำ คือเป็นไปตามมรรคด้วย

การเจริญสมาธิในพุทธศาสนาบางที่ก็เรียกว่ากรรมฐาน แบ่งได้ออกเป็น 2 อย่าง คือ

- (1) สมถกรรมฐาน หมายถึง วิธีทำใจให้สงบ จนตั้งมั่นเป็นสมาธิ มีวิธีปฏิบัติมากมาย ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคระบุไว้ 40 แบบ เช่น กสิณ 10 เป็นพื้นฐานของการฝึกปัญญา
- (2) วิปัสสนากรรมฐาน คำว่าวิปัสสนา หมายถึง “การเห็นแจ้งหรือวิธีที่ทำให้เกิดการเห็นแจ้งหรือปัญญา” วิปัสสนากรรมฐาน ก็คือ การฝึกฝนอบรมปัญญาให้รู้แจ้งต่อความจริงในไตรลักษณ์

สรุปก็คือ ในการอธิบายระบบพุทธจรรยาศาสตร์มีความทุกข์เป็นพันธะทางศีลธรรมที่สรรพสัตว์ควรจะปฏิบัติตนให้หลุดพ้นไปจากความทุกข์และปฏิบัติตนเพื่อประโยชน์หรือความสุข โดยพุทธศาสนาใช้วิธีเริ่มจากการพิจารณาถึงสาเหตุและกระบวนการที่ทำให้เกิดความทุกข์เป็นเบื้องต้นก่อน แล้วจึงนำเสนอกระบวนการดับทุกข์ที่สอดคล้องกับสาเหตุของการเกิดความทุกข์ เป็นระบบปฏิบัติที่ช่วยให้สรรพสัตว์หลุดพ้นจากความทุกข์ จะเห็นได้ว่าในการอธิบายระบบพุทธจรรยาศาสตร์ จะเกี่ยวข้องกับความทุกข์ สาเหตุของทุกข์ การดับทุกข์ ซึ่งกระบวนการที่แสดงว่าทุกข์จะเกิดขึ้นมาอย่างไรนั้น อยู่ในคำสอนเรื่องปัจจุสมุปบาท ความทุกข์ที่เกิดขึ้นนั้นมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่อิงอาศัยและกัน เมื่อต้องการที่จะดับทุกข์นั้นจึงอาศัยการดับที่เหตุปัจจุอันเป็นต้นเหตุของความทุกข์

¹⁴ พระพุทธโฆษาจารย์. วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3 ตอน 1 ,พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ: มหามงกุฎราช วิทยาลัย, 2538) หน้า 2.

¹⁵ พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตฺโต) , พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , หน้า 22 .

ในการอธิบายระบบพุทธจริยศาสตร์โดยละเอียดขึ้น จะพบว่าในการตีความหมายของคำสอนเรื่องปัจจุสมุปบาทมีผู้ตีความออกเป็นหลายรูปแบบด้วยกัน สามารถแบ่งการตีความที่ได้การยอมรับในปัจจุบันออกเป็น 2 รูปแบบ คือ การตีความที่ได้รับการยอมรับเป็นส่วนมากมาตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน เห็นว่าคำสอนเรื่องนี้เป็นคำสอนทางด้านอภิปราย เกี่ยวข้องกับการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ และการตีความของท่านพุทธทาสภิกขุ ที่อธิบายว่าความทุกข์นั้นเกิดขึ้นภายในจิตใจ คำสอนเรื่องนี้เป็นคำสอนที่จำเป็นต้องอาศัยภาษาธรรมในการตีความ ทำให้คำสอนเรื่องปัจจุสมุปบาทนั้นเป็นแบบจิตวิทยา การเวียนว่ายตายเกิดนั้นเกิดขึ้นภายในใจชั่วขณะจิต โดยความแตกต่างในการตีความนี้ทำให้สามารถแบ่งการอธิบายพุทธจริยศาสตร์และการทำงานของศีล สมาธิ ปัญญา เป็น 2 รูปแบบคือ พุทธจริยศาสตร์เชิงอภิปรายและพุทธจริยศาสตร์เชิงจิตวิทยา ดังนี้

2.4 พุทธจริยศาสตร์เชิงอภิปราย

ก. ความทุกข์

ในพุทธศาสนาความทุกข์นับเป็นพันธะทางศีลธรรมสำคัญ มีการอธิบาย ความทุกข์ในหลากหลายรูปแบบ แต่ความทุกข์ที่จัดได้ว่าเป็นเรื่องเบื้องต้นที่สรรพสัตว์จะต้องพบเจออยู่ตลอดไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ ก็คือ สภาวะทุกข์ อันได้แก่ การเกิด แก่ เจ็บ ตาย ซึ่งต่างออกไปจากความทุกข์ที่เกิดในใจทั้งหลาย ความทุกข์ในใจเกิดขึ้นเนื่องจากความคิดการมองโลกที่ไม่ถูกต้อง ทำให้แปรเปลี่ยนเป็นความทุกข์ แต่ความทุกข์อย่าง เกิด แก่ ตายนี้ เป็นความลำบากและเจ็บปวดที่เกิดเนื่องจากธรรมชาติของสภาพร่างกาย ซึ่งพุทธศาสนามองว่า เมื่อมีเกิดแล้วย่อมมีการเปลี่ยนแปลง เสื่อม และดับไปเป็นของธรรมดา

ในอรรถกถาอธิบายว่า ชาติ หรือ การเกิด ชรา มรณะ เป็นทุกข์เนื่องจาก

บัดนี้ พึงทราบชื่อว่า พึงทราบอรรถแห่งชาติเป็นทุกข์ จริยอยู่ชาติ
นี้ตัวเองไม่เป็นทุกข์ แต่ตรัสว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งให้ทุกข์เกิด.

ถามว่า ก็ชาตินี้เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ชนิดไหน?

ตอบว่า ชาตินี้เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์นั้นแม้ทั้งหมด คือทุกข์ที่เป็นไปใน
อบายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศไว้ ด้วยสามารถอุปมาในสูตรทั้ง
หลายมีพาลบัณฑิตสูตรเป็นต้น และทุกข์อันต่างด้วยทุกข์มีการหยั่งลงสู่
ครรรค์เป็นมูลเป็นต้น ในมนุษย์โลกเกิดขึ้นในสุคติภูมิ. ในอภิกาณนี้ พึง
ทราบทุกข์อันต่างด้วยทุกข์มีการหยั่งลงสู่ครรรค์เป็นมูลเป็นต้นต่อไป...

ก็พึงทราบวินิจฉัยในข้อว่า พึงทราบอรรถแห่งชราเป็นทุกข์นี้ต่อไป แม้ชราเป็นตัวเองไม่เป็นทุกข์ แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็นทุกข์เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งของทุกข์.

ถามว่า เป็นที่ตั้งของทุกข์ไหน.

ตอบว่า ของทุกข์ทางกาย และทุกข์คือโทมนัส จริงอยู่ อติภาพของคนชราแล้วย่อมทรพลง เหมือนเกวียนเก่าคร่ำคร่าเมื่อเขาพยายามเพื่อจะย็น หรือเดิน หรือนั่ง ย่อมเกิดทุกข์ทางกายอย่างรุนแรง. เมื่อบุตรและภรรยาไม่ค่อยสนใจเหมือนแต่ก่อนก็เกิดโทมนัส. พึงทราบชราเป็นทุกข์ โดยความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งสองด้วยประการฉะนี้...

พึงทราบอรรถแห่งมรณะเป็นทุกข์ ต่อไป. แม้มรณะนี้ตัวเองก็ไม่เป็นทุกข์ แต่พระองค์ตรัสว่า ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งทุกข์ เพราะเวทนามีในสรีระแม้เกิดในที่สุดแห่งความตายจะเผาสรีระเหมือนคบหญ้าติดไฟที่ถือไว้ทวนลม ในเวลาที่นิมิตแห่งนรกเป็นต้นปรากฏ โทมนัสรุนแรงย่อมเกิดขึ้น¹⁶

ในอรรถกถาอธิบายว่า การเกิด แก่ และตายนั้น โดยตัวของมันเองไม่ได้เป็นความทุกข์ คือ ไม่ได้เป็นทุกข์เวทนา แต่มีลักษณะเป็นโทษ คือ เป็นก่อให้เกิดความทุกข์ เป็นความทุกข์อย่างความไม่สบายกายไม่สบายใจต่างๆ อันเนื่องมาจากการเกิดของรูป การมีรูป และการเสื่อมของรูป

อันดับแรกคือ การเกิด ก่อให้เกิดความทุกข์ นับตั้งแต่ไม่สบายกายในการอยู่ในครรภ์ มารดา คือ ความทุกข์จากการหยั่งลงสู่ครรภ์ ทุกข์มีการบริหารครรภ์ ทุกข์มีความวิบัติแห่งครรภ์ ทุกข์มีการคลอด ทุกข์มีการออกนอกครรภ์

ในการเกิดของสัตว์ทั่วไปนั้น ต้องเกิดในบริเวณท้องของมารดา ซึ่งอรรถกถาเปรียบว่าเป็นการหมกอยู่ในป่าใหญ่ เต็มไปด้วยสิ่งไม่สะอาดและกลิ่นเหม็นของซากศพต่าง ๆ มีดตีอับแคบ เหมือนหนอนเกิดอยู่ในปลาเน่า ไม่สามารถขยับตัวได้ และต้องอาศัยอยู่ในท้องมารดาเป็นเวลาหลายเดือน เมื่อมารดามีอิริยาบถโดยผลุนผลัน เช่น ลื่นถลา การเดิน การนั่ง การลุกขึ้น และในการหมุนตัว ก็จะสร้างความทุกข์ให้แก่สัตว์ในครรภ์ด้วย เวลาที่มารดารับประทานอาหาร เช่น ดื่มน้ำเย็น ทานอาหารร้อน ของเค็มและเปรี้ยว ก็จะรู้สึก เย็น ร้อน ไปด้วย อนึ่งเมื่อการตั้ง

¹⁶ อภ.วิ.อ 77/337

กรรมมีปัญหา ก็เจ็บปวด ต้องรักษา ย่อมเกิดทุกข์จากการรักษานั้น เช่น การผ่าตัด เมื่อถึงตอนคลอดจะต้อง ถูกลมกรรมชวาทของมารดา กำลังคลอดให้พลิกกลับลงไปโดยลำดับสู่ทางกำเนิดอันน่ากลัวยิ่ง ดูปล่องแหวน ผลักไปทางช่องกำเนิดอันคับแคบ ดูข้างใหญ่ถูกผลักออกทางช่องลูกดาล และดูสัตว์นรกถูกภูเขากะทบบดให้แหลกเป็นจุณไป

เมื่อออกจากกรรมมารดาแล้ว การเติบโต การดำรงชีวิต ก็มีความทุกข์เช่นเดียวกัน เนื่องจากร่างกายนี้เป็นสิ่งที่มีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา ถ้าหากอ่อนแอหรือมีโรคก็จะนำความลำบากและเจ็บปวดมาให้ เพื่อให้ร่างกายเติบโต แข็งแรง เชื้อต่อการดำรงชีวิตอยู่ ก็จำเป็นต้องดูแลรักษาร่างกายอยู่เสมอ ร่างกายต้องการอาหารที่มีประโยชน์ การออกกำลัง อากาศที่ดี รวมไปถึงการรักษาอารมณ์ให้ดี ฯลฯ หากว่าไม่ดูแลก็จะทำให้อ่อนแอ เช่น เมื่อร่างกายต้องการอาหารเป็นปกติ หากว่าไม่ได้รับอาหารก็จะเกิดความทุกข์ เช่น ปวดท้อง หรือถ้าได้รับอาหารที่ไม่เป็นประโยชน์ หรือเป็นพิษ ก็จะทำให้เกิดโรคต่างๆ ได้ อย่างมะเร็ง หรือหากว่าร่างกายขาดการออกกำลัง ได้รับอากาศไม่บริสุทธิ์ อารมณ์ไม่ดี เครียด โกรธ สิ่งเหล่านี้ก็สามารถทำให้เกิดโรคได้เช่นกัน เรื่องนี้เป็นเรื่องที่ตนเองจะต้องปฏิบัติดูแลรักษาร่างกายให้ดี หากว่าไม่ดูแลก็เปรียบเหมือนกับการเบียดเบียนตนเอง ทำให้ร่างกายเจ็บป่วย ช้ำร้ายบางคนก็ยังทำร้ายตนเอง ชอบดื่มกินของที่ไม่มีประโยชน์และมีพิษ เช่น เหล้า และสิ่งเสพติดต่างๆ สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นพฤติกรรมที่สร้างทุกข์ให้ร่างกายและตนเองทั้งสิ้น

นอกจากการเบียดเบียนจากตนเองแล้ว ยังต้องประสบกับผู้อื่นที่เข้ามาเบียดเบียนทำร้ายต่างๆ ด้วย ทั้งการเบียดเบียนร่างกายโดยตรง อย่างการฆ่าฟัน ทำร้ายร่างกาย การจ้องจ้ำ และการเบียดเบียนโดยอ้อมที่ส่งกระทบถึงร่างกาย เช่น การลักทรัพย์ ความยากจน การทำร้ายก่อให้เกิดอารมณ์ด้วยวาจา เป็นต้น หรือบางทีความลำบากก็อาจมาจากกรรมในอดีตที่เคยกระทำไว้ส่งผล ดังนั้นเมื่อเกิดมาแล้วก็ประสบความทุกข์ต่างๆ มีโรค อ่อนแอ ยากจน มีอายุสั้น ฯลฯ ความทุกข์เหล่านี้เกิดมาจากการมีรูปหรือร่างกาย จัดเป็นความทุกข์อันเนื่องมาจากการเกิด

และเมื่อถึงเวลาของความเสื่อมในร่างกาย ความแก่ชราเริ่มปรากฏ ความทุกข์ ความลำบากต่างๆ ก็เข้ามาอีก อวัยวะต่างๆ ก็เสื่อมลง ไม่สามารถใช้งานได้เหมือนเมื่อครั้งยังเป็นหนุ่มสาว โรคภัยต่างๆ เข้าเบียดเบียน ความทรงจำ สติ การคิด เริ่มจะไม่เฉียบคม ก่อให้เกิดความทุกข์ทั้งกายและใจ

ท้ายที่สุดก็คือ ตาย ในอรรถกถาบรรยายถึงความทุกข์ที่เกิดขึ้นกับคนใกล้ตายว่าคนใกล้ตายที่ทำการชั่วต่างๆ ไว้ เมื่อใกล้ตายจะเห็นนิมิตน่ากลัวอันเนื่องมาจากกรรมชั่วที่ทำได้ ยังมี

ความเศร้าจากการพลัดพรากจากชีวิตในชาตินี้ ครอบครัวยิ่งอันเป็นที่รักในชาตินี้ต่างๆ และความเจ็บปวดอันเนื่องมาจากร่างกายใกล้แตกดับ เป็นทุกข์ยิ่งนัก

ทุกข์ทั้ง 3 อย่างนี้ คือ ชาติ ชรา และมรณะ เป็นสิ่งที่เกิดต่อเนื่องกัน การเกิดนับเป็นเหตุปัจจัยของความทุกข์ทั้งหลาย เมื่อมีเกิด ย่อมมีความเสื่อม และดับไปเป็นธรรมดา เป็นความทุกข์อันเนื่องมาจากสภาวะธรรมชาติของรูปที่มีความเสื่อม รักษาได้ยาก นอกจากนี้ในการดำรงชีวิตก็ยิ่งต้องประสบความทุกข์ทั้งหลายทั้งปวงสืบเนื่องตามมา สรรพสัตว์ทั้งหลายล้วนต้องเผชิญความทุกข์ ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ ทั้งยังเคยประสบมามากมายหลายครั้งในอดีต และต้องประสบอีกในอนาคต วนเวียนกันไป เพราะการเวียนว่ายตายเกิดที่มีหลายชาติ นับเป็นความทุกข์อันกว้างใหญ่ที่ประมาณไม่ได้ ถึงแม้จะมีความสุขบ้างแต่ก็เทียบไม่ได้กับความทุกข์ที่ต้องประสบ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอทราบธรรมที่เราแสดงแล้วอย่างนี้ถูกต้องแล้ว น้ำตาที่หลังไหลออกของพวกเธอ ผู้ท่องเที่ยวไปมา ฯลฯ โดยกาลนานนี้แหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย พวกเธอได้ประสบมรณกรรมของมารดาตลอดกาลนาน น้ำตาที่หลังไหลออกของเธอเหล่านั้น ผู้ประสบมรณกรรมของมารดา คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบสิ่งที่ไม่พอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ นั่นแหละ มากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย พวกเธอได้ประสบมรณกรรมของบิดา ของพี่ชายน้องชาย พี่สาว น้องสาว ของบุตร ของธิดา ความเสื่อมแห่งญาติ ความเสื่อมแห่งภคเณศ ได้ประสบความเสื่อมเพราะโรค ตลอดกาลนาน น้ำตาที่หลังไหลออกของเธอเหล่านั้น ผู้ประสบความเสื่อมเพราะโรค คร่ำครวญร้องไห้อยู่ เพราะประสบสิ่งที่ไม่พอใจ เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่พอใจ นั่นแหละมากกว่า ส่วนน้ำในมหาสมุทรทั้ง ๔ ไม่มากกว่าเลย ข้อนี้เพราะเหตุไร เพราะว่าสงสารนี้กำหนดที่สุดเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้ ฯลฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็เหตุเพียงเท่านี้ พอทีเดียวเพื่อจะเบือนหน้าในสิ่งขารทั้งปวง พอเพื่อจะคลายกำหนดพอเพื่อจะหลุดพ้น ดังนี้ ฯ¹⁷

เมื่อการเกิด แก่ ตายให้ความทุกข์เช่นนี้ เป็นโทษ ไม่น่าปรารถนา สิ่งเหล่านี้จึงนับเป็นพันธะทางศีลธรรมที่เราจะต้องหลีกเลี่ยง โดยมณีพพาน อันหมายถึง การหลุดพ้นจากความทุกข์

¹⁷ สัจ.นิทาน.16/426/178

และ การ เกิด แก่ ตาย เป็นเป้าหมายที่สรรพชีวิตควรจะบรรลุ ซึ่งในที่นี้นิพพานสามารถแบ่งออกเป็น 2 แบบ ดังนี้¹⁸

(1) สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ นิพพานยังมีเบญจขันธ์เหลือ หรือ นิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์

(2) อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ได้แก่ นิพพานไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หรือ นิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์

นิพพานอย่างแรกแปลความหมายกันต่อไปอีกว่า หมายถึงดับกิเลส แต่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ ตรงกับคำที่คิดขึ้นใช้ในรุ่นอรรถกถาว่า กิเลสปรินิพพาน (ดับกิเลสสิ้นเชิง) ส่วนนิพพานอย่างที่สอง ก็แปลกันต่อไปว่า ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิต ตรงกับคำที่คิดขึ้นใช้ในรุ่นอรรถกถาว่า ขันธปรินิพพาน(ดับขันธ 5 สิ้นเชิง)¹⁹

สอุปาทิเสสนิพพาน ใช้กับพระอรหันต์ที่ยังคงดำรงชีวิตอยู่ เป็นผู้ที่มิสภาวะจิตใจ เย็น สดชื่น ชุ่มชื่นใจ ดับความร้อน หายร้อนรน ไม่มีความกระวนกระวาย มีจิตใจอิสระโปร่งโล่งผ่องใส ไม่ถูกบีบคั้นค้ำของจำกัดด้วยความยึดติดถือมั่นอันหวนหวาดของตนเอง ปราศจากกิเลสเผาลนที่ทำให้เศร้าหมองขุ่นมัว ทั้งราคะ โทสะ โมหะ หมดสิ้นไปอย่างสิ้นเชิง อยู่อย่างไร้ทุกข์ ประจักษ์แจ้งความสุขประณีตภายในที่สะอาดบริสุทธิ์ สงบเยือกเย็นสว่างไสวเบิกบานโดยสมบูรณ์ ส่วนอนุปาทิเสสนิพพาน เป็นนิพพานของพระอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิต หมายถึง สิ้นจากต้นเหตุที่เป็นเครื่องร้อยติดไว้กับภพ ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

ข. ปฏิจจสมุปบาท

ในการอธิบายถึงการทำให้พ้นทุกข์อย่างการเกิด แก่ ตาย ได้อย่างไรนั้น จะต้องเข้าใจถึงการอธิบายเรื่องการเกิดและตายในมุมมองของพุทธศาสนา ก่อน พุทธศาสนาเชื่อในชีวิตหลังความตาย มองการเกิดและความตายเป็นความสัมพันธ์รูปวงกลม คือ วนเวียนเป็น วัฏฏะ เมื่อเกิดในภพภูมิหนึ่งแล้ว พอตายลง ก็เกิดในภพภูมิใหม่ทันทีอย่างต่อเนื่อง จากนั้นก็จะวนเวียน เกิด

¹⁸ พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) , พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , หน้า 261.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน , หน้าเดียวกัน.

แล้วตาย ตายแล้วเกิดใหม่ แล้วตายอีก แล้วเกิดใหม่อีก วนเวียนอยู่อย่างนี้ ไม่มีวันจบสิ้น ซึ่งสาเหตุ และกระบวนการของการเวียนว่ายตายเกิดนั้น ถูกระบุไว้ในคำสอนเรื่องปัจจุสมุปบาท ดังนี้

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ปัจจุสมุปบาท เป็นไฉน
 ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร
 เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ
 เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป
 เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ
 เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ
 เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา
 เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา
 เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน
 เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ
 เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ
 เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ โสภปริเทวทุกขโทมนัสและ
 อุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ นี้เรา
 เรียกว่า ปัจจุสมุปบาท ฯ²⁰

การเกิด คือ ชาติ มีสาเหตุมาจาก กิเลส อันได้แก่ อวิชชา คือ ความไม่รู้ในความจริง เกี่ยวกับโลกต่าง ๆ **ไม่รู้ในอริยสัจ 4** ให้มองโลกบิดเบือนไป ไม่เห็นไตรลักษณ์ เกิดความเห็นผิด และยึดติดในกามและความสุขต่างๆที่ไม่ยั่งยืน เกิดความยึดมั่นในตัวตน ทั้งหมดนี้จะเป็นตัวก่อให้เกิดกรรมที่นำไปสู่การเกิด ทั้งปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร รวมเรียกว่า กรรมภพ คือ กรรมที่เป็นเหตุให้ไปสู่ภพ ปุญญาภิสังขาร เป็น กุศลเจตนา เป็นกามาวจร และเป็นรูปาวจร ที่สำเร็จด้วยทาน ที่สำเร็จด้วยศีล ที่สำเร็จด้วยภาวนา นำไปสู่สุคติกามภพ และรูปภพ อปุญญาภิสังขาร เป็นอกุศลเจตนา นำไปสู่ทุคติกามภพ โลกมนุษย์ อาเนญชาภิสังขาร เป็น กุศลเจตนาเป็น อรูปาวจร นำไปสู่อรุภพ

จะเห็นได้ว่า การอธิบายปัจจุสมุปบาท ก็คือการอธิบายเรื่องหลักกรรมอย่างละเอียด อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นกิเลสก่อให้เกิดกรรม คือ สังขาร และภพ จากนั้นเมื่อมีกรรมเกิดขึ้นก็

²⁰ สัง.นิทาน.16/2/2

ย่อมมีวิบากของกรรมนั้นตามมา อันได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ และความทุกข์ หรือจะให้อธิบายละเอียดก็คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

ตอนที่ใกล้จะตายนั้นกรรมที่สร้างสมเอาไว้ในอดีต หรือกรรมในขณะนั้น จะเกิดเป็น อารมณ์ ซึ่งจะ เป็นเป็นตัวกำหนดภพภูมิต่อไป ต่อจากนั้นกรรมอื่นๆ ก็จะส่งผลตามหน้าที่ของมัน ถ้าสร้างกรรมดีก็จะนำไปสู่สุคติ แต่ถ้าทำกรรมชั่วไว้ก็จะนำไปสู่ทุกข์

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากำหนดใจด้วยใจอย่างนี้แล้ว ย่อมรู้ชัดบุคคล
บางคนในโลกนี้ ผู้มีจิตอันโทษประทุษร้ายแล้วว่า ถ้าบุคคลนี้พึงทำ
กาละในสมัยนี้พึงตั้งอยู่ในนรก เหมือนถูกนำมาขังไว้ฉะนั้น ชื่อนั้น
เพราะอะไร เพราะจิตของเขาอันโทษประทุษร้ายแล้ว...

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากำหนดใจด้วยใจอย่างนี้แล้ว ย่อมรู้ชัดบุคคล
บางคนในโลกนี้ ผู้มีจิตผ่องใสว่า ถ้าบุคคลนี้พึงทำกาละในสมัยนี้ พึง
ตั้งอยู่ในสวรรค์เหมือนที่เขานำมาเช็ดไว้ฉะนั้น ชื่อนั้นเพราะเหตุไร
เพราะจิตของเขาผ่องใส ...²¹

นอกจากนี้ความทุกข์อันเนื่องจากการเกิด แก่ ตาย การดำรงชีวิตอยู่ในชาติภพหนึ่งจะมากหรือน้อย ก็ขึ้นอยู่กับกรรมที่สร้างสมในอดีตเป็นสำคัญ ตามหลักกฎแห่งกรรมที่ว่า *บุคคล* *หว่านพืชเช่นใด ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ผู้กระทำความดีย่อมได้รับผลดี ผู้กระทำความชั่วย่อมได้รับผลชั่ว*²²

ค.วิบาก

วิบากก็คือโทษหรือความทุกข์และประโยชน์อันเนื่องมาจากการกระทำ ในพระสูตรกล่าวถึงวิบากว่ามีมากมายหลายประเภท อย่างเช่น

ในจุฬัมภิกงคสูตร²³ ได้อธิบายถึงการส่งผลของกรรม ไว้ดังนี้

บุคคลที่ปกติฆ่าสัตว์ เป็นคนเหี้ยมโหด ไม่เอ็นดูในเหล่าสัตว์มีชีวิต เมื่อตายไปจะเข้าถึงอบาย ทุกคติ นรก หากตายไป ถ้ามาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง จะเป็นคนมีอายุ

²¹ ม.มู.12/44-45/7

²² วินย. 5/903/333

²³ ม.จ.14/579-597/376-385

สิ้น แต่ถ้าปกติเว้นจากการฆ่าสัตว์ มีใจอนุเคราะห์เกื้อกูลสรรพสัตว์ เมื่อตายไป จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ถ้ามาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง จะเป็นคนมีอายุยืน

บุคคลที่ปกติเบียดเบียนสัตว์ด้วยวิธีต่างๆ เมื่อตายไปจะเข้าถึงทุกคติ ถ้ามาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง จะเป็นคนมีโรคมาก แต่ถ้าปกติไม่เบียดเบียนสัตว์ เมื่อตายไป จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ มาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง จะเป็นคนมีโรคน้อย

บุคคลที่ปกติมักโกรธ แค้นเคือง พยาบาท เมื่อตายไปจะเข้าถึงทุกคติ ถ้ามาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง จะเป็นคนมีผิวพรรณทราม แต่ถ้าปกติเป็นคนไม่มักโกรธ ไม่มากด้วยความแค้นเคือง เมื่อตายไป จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ถ้ามาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง จะเป็นคนมีผิวพรรณงาม

บุคคลที่ปกติมีใจริษยา มุ่งร้าย ผูกใจจิกฉานในลาภ ความเคารพ ความนับถือ การไหว้ และการบูชาของคนอื่น เมื่อตายไปจะเข้าถึงทุกคติ ถ้ามาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง จะเป็นคนมียศถาบรรดาศักดิ์น้อย แต่ถ้าปกติไม่ริษยา ไม่มุ่งร้าย ไม่ผูกใจจิกฉาน เมื่อตายไป จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ มาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง จะเป็นคนมีวาสนาบรรดาศักดิ์

บุคคลที่ปกติไม่ให้ทาน ไม่ทำบุญแก่สมณะ เมื่อตายไปจะเข้าถึงทุกคติ ถ้ามาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลังจะเป็นคนยากจน แต่ถ้าปกติให้ทาน ทำบุญแก่สมณะ เมื่อตายไป จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ มาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง จะเป็นคนมีทรัพย์มาก

บุคคลที่ปกติเป็นคนกระด้างเย่อหยิ่ง ไม่เคารพคนที่ควรเคารพ เมื่อตายไป จะเข้าถึงทุกคติ ถ้ามาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง จะเป็นคนเกิดในสกุลต่ำ แต่ถ้าปกติเป็นคนไม่กระด้าง ไม่เย่อหยิ่ง เคารพคนที่ควรเคารพ เมื่อตายไป จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ มาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง จะเป็นคนเกิดในสกุลสูง

บุคคลที่ปกติไม่เป็นผู้เข้าไปหาสมณะหรือพรหมณ์แล้วสอบถามว่า อะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล อะไรมีโทษ อะไรไม่มีโทษ อะไรควรเสพ อะไรไม่ควรเสพ อะไรเมื่อทำ ย่อมเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์สิ้นกาลนาน หรือว่า อะไรเมื่อทำย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ เกื้อกูล เพื่อความสุขสิ้นกาลนาน เมื่อตายไป จะเข้าถึงทุกคติ ถ้ามาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง จะเป็นคนมีปัญญาทราม แต่ถ้าปกติ ย่อมเป็นผู้เข้าไปหาสมณะหรือพรหมณ์แล้วสอบถามว่า อะไรเป็นกุศล อะไรเป็น อกุศล อะไรมีโทษ อะไรไม่มีโทษ อะไรควรเสพ อะไรไม่ควร เสพ อะไรเมื่อทำย่อมเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์สิ้นกาลนาน หรือว่าอะไรเมื่อทำ ย่อมเป็นไป

เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขสิ้นกาลนานเมื่อตายไป จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ มาเป็นมนุษย์เกิด ณ ที่ใดๆ ในภายหลัง จะเป็นคนมีปัญญามาก

และตรัสสรุปว่า

ดูกรมาณพ สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและประณีต²⁴

นอกจากนี้ยังมี จากข้อความในเทศปุตตสูตร กล่าวถึงผลของการกระทำหรือวิบาก ไว้ดังนี้

ดูกรกาลามชนทั้งหลาย อริยสาวกนั้นมิจิตไม่มีเวรอย่างนี้ มิจิตไม่มีความเบียดเบียนอย่างนี้ มิจิตไม่เศร้าหมองอย่างนี้ มิจิตผ่องแผ้วอย่างนี้ ย่อมได้รับความอุ้มใจ ๔ ประการ ในปัจจุบันว่า ก็ถ้าปรโลกมีจริง ผลวิบากของกรรมทำดีทำชั่วมีจริง เหตุนี้ เป็นเครื่องให้เราเมื่อแตกกายตายไป จักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ดังนี้ ความอุ้มใจข้อที่ ๑ นี้ พระอริยสาวกนั้น ได้แล้ว ก็ถ้าปรโลกไม่มี ผลวิบากของกรรมทำดีทำชั่วไม่มี เราไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีทุกข์เป็นสุข บริหารตนอยู่ในปัจจุบันนี้ ดังนี้ ความอุ้มใจข้อที่ ๒ นี้ พระอริยสาวกนั้น ได้แล้ว ก็ถ้าเมื่อบุคคลทำอยู่ชื่อว่าทำบาป เราไม่ได้คิดความชั่วให้แก่ใครๆ ไหนเลยทุกข์จักมาถูกต้อง เราผู้ไม่ได้ทำบาปกรรมเล่า ดังนี้ ความอุ้มใจข้อที่ ๓ นี้ พระอริยสาวกนั้น ได้แล้ว ก็ถ้าเมื่อบุคคลทำอยู่ไม่ชื่อว่าทำบาป เราก็ได้พิจารณาเห็น ตนว่าเป็นคนบริสุทธิ์ แล้วทั้งสองส่วน ดังนี้ ความอุ้มใจข้อที่ ๔ นี้ พระอริยสาวกนั้น ได้แล้ว ดูกรกาลามชนทั้งหลาย อริยสาวกนั้นมิจิตไม่มีเวรอย่างนี้ มิจิตไม่มีความเบียดเบียนอย่างนี้ มิจิตไม่เศร้าหมองอย่างนี้ มิจิตผ่องแผ้วอย่างนี้ ย่อมได้รับความอุ้มใจ ๔ ประการนี้แลในปัจจุบัน ฯ²⁵

และอีกพระสูตรกล่าวถึงพระผู้มีพระภาคตรัสกับพระอานนที่ถึงโทษของกายทุจริตวจีทุจริต มโนทุจริต และประโยชน์ของกายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต

พ. ดูกรอานนทฺ์ เมื่อบุคคลทำกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ที่เรากล่าวว่าเป็นกิจไม่ควรทำโดยส่วนเดียว โทษอย่างนี้ อันผู้นั้นพึงหวังได้

²⁴ ม.จ. 14/579/376

²⁵ อ.จ. ต.ก. 20/505/180

คือ ๑. แม้ตนก็ตีเตียนตนเองได้ ๒. ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วยอมตีเตียนได้ ๓.
กิตติศัพท์ช่วยยอมกระถ่อนไป ๔. เป็นคนหลงทำกาละ ๕. เมื่อแตกกายตาย
ไป ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกติ วินิบาต นรก ฯ...

อา. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อบุคคลทำกายสุจริต วชิสุจริต มโนสุจริต
ที่พระผู้มี พระภาคตรัสว่าเป็นกิจควรทำโดยส่วนเดียว อานิสงส์อะไรอันผู้
นั้นพึงหวังได้ ฯ

พ. ดูกรอานนท์ เมื่อบุคคลทำกายสุจริต วชิสุจริต มโนสุจริต ที่เรากล่าว
ว่าเป็นกิจควรทำโดยส่วนเดียว อานิสงส์อย่างนี้ อันผู้นั้นพึงหวังได้ คือ ๑.
แม้ตนก็ตีเตียนตนเองไม่ได้ ๒. ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วยอมสรรเสริญ ๓.
กิตติศัพท์อันยอมกระถ่อนไป ๔. ไม่เป็นคนหลงทำกาละ ๕. เมื่อแตกกาย
ตายไป ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์²⁶

จากข้อความในพระไตรปิฎก สรุปได้ว่าผลของการกระทำหรือวิบากสามารถแบ่งได้
กว้างๆ เป็น 2 แบบ คือ

(1) ผลภายใน คือผลที่เป็นกุศลหรืออกุศล เป็นผลที่เกิดขึ้นแก่จิตใจของผู้
ทำ เป็นอาการของจิตที่เศร้าหมอง หรือผ่องแผ้ว อันเนื่องมาจากการกระทำ คือ เมื่อทำดีแล้วจะเกิด
ความรู้สึกปลอดภัย มั่นใจ เนื่องจาก ถ้ามีผลหลังจากตายจริง ก็ไม่ต้องกังวลว่าจะตกนรก เป็นความ
อุ่นใจในอนาคต แต่ถ้าไม่มีชีวิตหลังตาย ในปัจจุบันเราไม่ได้เบียดเบียนใคร ไม่ได้คิดร้ายใคร ก็
ไม่มีใครจะมาคิดร้ายหรือเบียดเบียนเรา เป็นความอุ่นใจในปัจจุบัน และเมื่อทำความดีก็ รู้สึกภูมิใจที่
ได้ทำดี เมื่อไม่หวั่นเกรงอะไร ก็จะมี ความมั่นใจ ไม่กดดัน ไม่เครียด สุขภาพจิตก็จะดี ส่วนถ้าเป็น
อกุศลก็จะตรงกันข้ามคือ เกิดความรู้สึกไม่สบายใจ ร้อนรุ่ม เป็นกังวล เนื่องจากถ้ามีผลหลังจากตาย
จริง ก็จะกังวลว่าจะตกนรกหรือเกิดภัยพิบัติต่อตน รู้สึกไม่มั่นใจในอนาคต แต่ถ้าไม่มีชีวิตหลังตาย
ในชาติปัจจุบันเราเบียดเบียนและคิดร้ายผู้อื่น ก็จะเป็นเหตุให้ผู้อื่นคับแค้นใจ คิดร้ายหรือเบียดเบียน
เราได้ และสุดท้ายเมื่อทำความชั่วก็ยอมที่จะรู้สึกผิดที่ได้ทำชั่ว เมื่อมีความกังวล ไม่มั่นใจ ก็
จะเครียด ทำให้สุขภาพจิตแย่

(2) ผลภายนอก คือผลที่เป็นวัตถุสิ่งของหรือสิ่งสมมติในทางโลก เป็น
โลกียสมบัติ ที่สามารถทำให้เกิดความสุขหรือความทุกข์แบบทางโลกได้ เช่น ทรัพย์สินเงินทอง
ลาภ ยศ สรรเสริญ ความมีหน้ามีตาในสังคม สุขภาพร่างกายที่ดี และสวรรค์หรือในทางตรงกัน

²⁶ อง.ติก.20/264/54

ข้าม เช่น ความเสื่อมทรัพย์ อภัยศ ถูกนิทาติเตียน ความเจ็บป่วย ความต้องพลัดพรากจากผู้ที่เป็นที่รัก และนรก เป็นต้น

สรุปได้ว่าถ้าเป็นการกระทำที่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่นหรือผิดศีล วิชาของกรรมนั้นก็จะเป็นโทษต่อตัวผู้กระทำ ทั้งส่งผลที่เป็นโทษทั้งความเศร้าหมองทั้งหลาย เมื่อตายแล้วก็ไปเกิดในทุคติภพอย่างนรก และเมื่อเกิดเป็นมนุษย์ก็จะทำให้ได้รับความทุกข์ยากลำบากต่างๆ แต่ถ้าเป็นการกระทำที่เกื้อกูลตนเองและผู้อื่น อยู่ในศีล วิชาของกรรมนั้นก็จะมีแต่ประโยชน์ต่อตัวผู้กระทำ ตั้งแต่จิตใจสงบ เมื่อตายก็ส่งผลให้ไปเกิดในสุคติภพอย่างสวรรค์ หรือถ้าเกิดเป็นมนุษย์ก็จะได้รับสิ่งที่ดีต่างๆ ความสัมพันธ์นี้เป็นไปตามทั้งหลักกรรมและลักษณะของปฏิสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตที่มักจะเป็นไปในรูปแบบที่ ถ้าหากเราเกื้อกูลใครแล้ว ก็จะเกิดความสัมพันธ์ขึ้นในลักษณะตอบแทน คือ เกิดความรู้สึกที่ดีและการเกื้อกูลกลับ แต่กระทำเบียดเบียนแล้วก็จะเกิดการเบียดเบียนกลับเช่นกัน ดังนั้นความทุกข์และความสุขของคนอื่นก็คือความทุกข์และความสุขของเราด้วยเช่นกัน อย่างไรก็ตามกรรมนั้นจะส่งผลในหลายเวลาทั้งทันทีในชาตินี้ ชาติถัดไป หรืออีกหลายชาติถัดไปไม่แน่นอน โดยสามารถแบ่งกรรมตามเวลาให้ผลได้ ดังนี้

กรรมจัดตามกาลที่ให้ผลมี 4 แบบ²⁷

- (1) ภูมิฐัมมเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในปัจจุบัน
- (2) อุปัชชเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในชาติต่อไปถัดจากชาติปัจจุบัน
- (3) อปรายเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลหลังจากอุปัชชเวทนียกรรม คือ ให้ผลเรื่อยไป สบโอกาสเมื่อใด ให้ผลเมื่อนั้น
- (4) อโหสิกรรม คือ กรรมที่ไม่ให้ผล เลิกแล้วต่อกัน

จะเห็นได้ว่า ถ้าต้องการหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดแล้ว จะต้องขจัดกิเลส โดยเฉพาะอวิชชาและตัณหาที่เป็นตัวจักรสำคัญของการเวียนว่ายนี้ ดังพุทธพจน์
ดูกรภิกษุทั้งหลาย สงสารนี้กำหนดที่สุดเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้ เมื่อเหล่าสัตว์ผู้มีอวิชชาเป็นที่ทางกัน มีตัณหาเป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ ที่สุดเบื้องต้นย่อมไม่ปรากฏ ฯลฯ²⁸

²⁷ วศิน อินทสระ , หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด, พิมพ์ครั้งที่ 10 (กรุงเทพฯ : สภาการศึกษามหาภูมิบาลราชวิทยาลัย , 2540) , หน้า 8-9.

²⁸ สัง.นิทาน.16/438/183

เมื่อไม่มีกิเลสก็จะไม่ก่อกรรมขึ้น เมื่อไม่มีกรรมก็จะไม่มีวิบาก คือ การเกิด แก่ ตาย และความทุกข์ตามมา แต่อย่างไรก็ดี การขจัดอวิชชา สร้างปัญญา นั้น เป็นกระบวนการที่ต้องอาศัยเวลานาน ต้องสร้างสมบารมีและการเรียนรู้ต่างๆ สำหรับผู้ขาดการสะสมบารมี ย่อมไม่สามารถบรรลุได้อย่างรวดเร็ว ดังนั้นขั้นแรกจะต้อง ทำดีก่อน ก็คือ สร้างกรรมดี ซึ่งในที่นี้การกระทำดี ก็คือ การเกื้อกูลผู้อื่น ส่วนการทำชั่วก็คือ การเบียดเบียนผู้อื่น กรรมดีจะช่วยลดความทุกข์บางส่วนจากการเกิด แก่ ตาย เมื่อเวียนว่ายตายเกิดก็จะไปเกิดในสุคติภูมิ มีโอกาสที่จะสะสมบารมีต่อไป

เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงสรุปเกณฑ์ตัดสินทางศีลธรรมได้ว่า

- (1) ไม่ควรทำการกระทำที่เบียดเบียนผู้อื่น เพราะเป็นการกระทำที่ก่อให้เกิดทุกข์ต่อตนเองและผู้อื่น ทำให้ได้รับวิบากอันเป็นโทษ ไปเกิดในทุคติ
- (2) ควรทำการกระทำที่เกื้อกูลคนอื่นดีเพราะก่อให้เกิดประโยชน์และความสุขต่อตนเองและผู้อื่น ทำให้ได้รับวิบากอันเป็นประโยชน์ ไปเกิดในสุคติ
- (3) ควรทำใจให้บริสุทธิ์ ละกิเลสทั้งหลายเพื่อให้หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด

ง. ไตรสิกขา

การอธิบายถึงศีล สมาธิ ปัญญาในระบบจริยศาสตร์แบบอภิปรัชญา จะทำหน้าที่ 2 อย่าง คือ ทำให้หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ปัญญาจะขจัดอวิชชาและกิเลสต่างๆ อันเป็นเหตุปัจจัยของกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด แต่ในขณะที่ยังไม่สามารถหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดได้นั้น ศีล สมาธิก็จะทำให้เกิดในภพภูมิที่ดี ลดความทุกข์อันเนื่องมาจากสภาวะทุกข์ต่างๆ

พุทธศาสนาแบ่งภพภูมิต่างๆ ออกเป็น 31 ภูมิด้วยกัน คือ พรหมโลก มีรูปภูมิ 4 รูปภูมิ 16 สวรรค์หรือเทวโลก มี 6 ภูมิ คือ พรนิมมิตตสวดี นิมมานรดี ดุสิต ยามา ดาวดึงส์ จาตุมหาราชิกา มนุษย์โลก มี 1 ภูมิ อบายภูมิ 4 คือ นรก เปรต อสุรกาย เดรัจฉาน สัตว์ที่เกิดในอบายภูมิจะประสบความลำบากมากที่สุด พระพุทธเจ้าเปรียบนรกว่าเหมือนกับตกลงไปในหลุมถ่านเพลิงมีแต่ความทุกข์ตลอดเวลา เดรัจฉานเหมือนกับตกไปในหลุมคูถ เปตวิสัยเหมือนเปรียบเหมือนกับคนที่มีความร้อนแผดเผา ครอบงำ เหน็ดเหนื่อย สะทกสะท้านหิวระหาย มาพักผ่อนไม้ที่เกิดในพื้นที่อันไม่เสมอ มีใบอ่อนและใบแก่อันเบาบาง แทบहार่มเงาไม่ได้ ส่วนมนุษย์ภูมิมีความทุกข์รองลงมาเปรียบเหมือนกับ คนที่มีความร้อนแผดเผา ครอบงำ เหน็ดเหนื่อย สะทกสะท้านหิวระหาย มาพัก

ต้นไม้ที่มีใบอ่อนและใบแก่อันหนา มีร่มเงาหนาที่บอบ เสวยสุขเวทนา แต่ความสุขนั้นอย่างไรก็เทียบไม่ได้กับสวรรค์และพรหมโลก ที่เปรียบเหมือนคนที่มีความร้อนแผดเผา เหน็ดเหนื่อย หิวกระหาย ได้เข้าพักปราสาท ในปราสาทที่ประดับประดาอย่างดี ทั้งหมด 31 ภูมินั้นมี 3 ภพ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ การไปเกิดในภพนั้นก็จะขึ้นอยู่กับกฏปฏิบัติ คือ สมภาสิ ปัญญา ดังนี้

ศีล เป็นข้อกำหนดที่วางอยู่บนกฎแห่งกรรม ศีล คือ การไม่เบียดเบียนผู้อื่น ถ้าหากว่าละเมิดศีลเบียดเบียนผู้อื่นเป็นปกติ ได้ชื่อว่าเป็นคนทุศีล ก็จะประสบความลำบากเนื่องจากประกอบกรรมชั่วนั้น อันได้แก่ ความเสื่อมอันเป็นต้นเหตุของความทุกข์และความลำบากต่างๆ ถ้าหากว่าเกิดเป็นมนุษย์ก็จะพบความเสื่อมในทรัพย์ ไม่เป็นที่ชอบใจของผู้คนและเทวดา ความอัปยศ การถูกนิทนาตตีเตียน ความเจ็บป่วย การพลัดพรากจากผู้ที่เป็นที่รัก เป็นต้น ถ้าหากเกิดในภพภูมิอื่นก็จะเกิดในภพภูมิที่จะต้องเจอความลำบากอย่างอบายภูมิ ส่วนผู้ที่ปฏิบัติศีล จะได้ชื่อว่าเป็นผู้ประกอบกรรมดี ย่อมได้รับผลดีตามมา ถ้าหากเกิดเป็นมนุษย์ก็จะมีโภคทรัพย์มาก ปลอดภัยจากอันตรายทั้งปวง ปราศจากโรค ไม่ต้องกังวลใจในการคบหาใคร เป็นที่เคารพและชื่นชมของผู้คนและเทวดา เป็นผู้องอาจ เป็นต้น ถ้าหากเกิดในภพภูมิอื่นก็ย่อมเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์ ไม่พบความทุกข์ยากลำบาก

ผู้ที่หมั่นทำทาน อยู่ในศีล แต่ไม่เจริญภาวนาย่อมเกิดอยู่ในสุคติกามภพ ในสวรรค์ชั้นต่างๆ แต่ถ้าหากว่าปฏิบัติสมาธิ สมาธิจะมีอันสงฆ์ต่างๆ คือ นอกจากว่าจะได้รับความสุขทางโลกแล้ว ยังได้อภิญญาต่างๆ รวมทั้งได้เกิดในพรหมโลก คือ รูปภูมิและอรูปภูมิ เริ่มตั้งแต่ผู้ที่ได้รูปฌานจะเกิดในรูปภูมิ 16 ตามแต่ลำดับฌาน คือ ปฐมฌานภูมิ 3 ทุตติฌานภูมิ 3 ตติยฌานภูมิ 3 จตุตถฌานภูมิ 2 สุตถาวาสภูมิ 5 ผู้ที่ได้อรุณฌาน จะเกิดในอรูปภูมิ 4 คือ อากาสาณัญญาตนภูมิ วิญญูณัญญาตนภูมิ อากิญจัญญาตนภูมิ และเนวสัญญานาญตนภูมิ

ถึงแม้ภพภูมิที่เป็นสุคติภูมิทั้งหลายจะยาวนานเพียงไหน เป็นภพที่มีความสุขเท่าใด แต่ว่าก็ยังสามารรถแปรปรวนไปได้อยู่ดี พุทธศาสนาจึงเน้นการเจริญปัญญาเพื่อขจัดอวิชชามากกว่า ด้วยการเจริญปัญญาจะขจัดกิเลสต่างๆ ทั้ง อวิชชา ตัณหา อุปทาน อันเป็นต้นเหตุของการเวียนว่ายตายเกิด ทำให้หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งผู้ที่ปฏิบัติธรรมเจริญปัญญาจนมีความก้าวหน้าในละกิเลสต่างๆ ได้แล้วจะเรียกว่าอริยบุคคล

จ.อริยบุคคล

การเจริญปัญญาจะได้ญาณ บุคคลที่บรรลุมรรคผลในระดับต่างๆ พุทธศาสนา เรียกว่า “อริยบุคคล” หรือ “พระอริยะ” ซึ่งแปลว่า ผู้เจริญ ผู้ประเสริฐ ผู้ไกลจากศึก คือ กิเลส²⁹ หมายถึงกลุ่มชนเดียวกับทักษิณะบุคคลเข้าถึงภาวะปุถุชน และจัดเข้าในกลุ่มสาวกสงฆ์³⁰ อริยบุคคลจะมีกำหนดการเวียนตายเวียนเกิดในสังสารวัฏอย่างแน่นอนตามลำดับขั้นที่มีด้วยกัน 4 ระดับ³¹ ดังนี้

(1) พระโสดาบัน ได้แก่ ผู้บรรลุ โสดาปัตติมรรค ได้รับโสดาปัตติผล เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้ 3 คือ ลักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และ สลัปปตปรามาส พระโสดาบันมี 3 ประเภท คือ

- 1.1 เอกพีธี ได้แก่ พระโสดาบันผู้มีกำลังแห่งสมาธิ มีกำลังแห่งสมาธิและปัญญาอยู่ในเกณฑ์ดี เมื่อยังไม่สามารถบรรลุมรรคผลขั้นสูงขึ้นไปในชาตินั้น ตายแล้วจะเกิดอีก 1 ครั้ง และจะบรรลุมรรคผลที่สูงขึ้นไปจนถึงอรหัตตมรรค แล้วเข้าสู่ปรินิพพานในชาติที่เกิดใหม่นั้นเอง
- 1.2 โกลังโกละ ได้แก่ พระโสดาบันผู้มีกำลังแห่งศีลสมบุรณ์ มีกำลังแห่งสมาธิ และปัญญาอยู่ในระดับกลาง เมื่อยังไม่สามารถบรรลุมรรคผลขั้นสูงขึ้นไปในชาตินั้น ตายแล้วจะเกิดอีก 2-3 ครั้ง จะบรรลุมรรคผลที่สูงขึ้นไปแล้วเข้าสู่ปรินิพพานในชาติที่ 2 หรือที่ 3
- 1.3 สัตตักขัตตปุรณะ ได้แก่ พระโสดาบันผู้มีกำลังแห่งศีลสมบุรณ์ มีกำลังแห่งสมาธิ และปัญญาพอประมาณ เมื่อยังไม่สามารถบรรลุมรรคผลขั้นสูงขึ้นไปในชาตินั้น ตายแล้วจะเกิดอีกอย่างมากไม่เกิน 7 ครั้ง จนถึงอรหัตตมรรค แล้วเข้าสู่ปรินิพพานในชาติสุดท้าย

(2) พระสกทาคามี ได้แก่ ผู้ได้บรรลุสกทาคามีมรรค ได้รับสกทาคามีผล พระอริยบุคคลประเภทนี้ นอกจากละสังโยชน์ 3 ข้อ เช่นเดียวกับพระโสดาบันแล้ว ยังทำ ราคะโทสะ โมหะ ให้เบาบางลง ตายแล้วเกิดอีกครั้งเดียว ก็จะทำจิตทุกขได้สิ้น แล้วบรรลุมรรคผลสูงขึ้นไปถึงขั้นพระอรหันต์ แล้วเข้าสู่ปรินิพพานในชาติที่เกิดใหม่นั้น

(3) พระอนาคามี ได้แก่ ผู้ได้บรรลุอนาคามีมรรค ได้รับอนาคามีผล เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ผู้ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ แต่ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้อีก 2

²⁹ พระราชวรมุนี (ประยูทธ ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า 279.

³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 281.

³¹ สุนทร ณ รั้งชี, พุทธปรัชญาเฉพาะเรื่อง : รวมงานวิจัย. (กรุงเทพฯ : ภาควิชา

ข้อ คือ กามราคะ และปวิฆะ ผู้เป็นอนาคามีตายแล้วจะไม่เกิดเป็นมนุษย์หรือเกิดเป็นเทวดาใน กามาวจรสวรรค์ หรือรูปาวจรสวรรค์ชั้นอื่นๆ ทั้งหมด แต่จะเกิดในสวรรค์ชั้นสุทธาวาสเพียงแห่ง เดียว แล้วปฏิบัติธรรมจนบรรลุเป็นพระอรหันต์ และเข้าสู่ปรินิพพานในสวรรค์ชั้นสุทธาวาสนั้น

(4) พระอรหันต์ ได้แก่ ผู้ได้บรรลุอรหัตตมรรค ได้รับอรหัตตผล ซึ่งเป็น มรรคผลชั้นสูงสุดตามคำสอนของพระพุทธศาสนา เป็นผู้ดับกิเลสทั้งหมดได้เด็ดขาดสิ้นเชิง เป็นผู้ ลีนอาสวะ เป็นผู้ตัดกระแสแห่ง วัฏฏะ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสิกขาทั้งสาม คือ สมภา ปัญญา ละ สังโยชน์เบื้องสูงได้อีกทั้ง 5 ข้อ เมื่อพระอรหันต์ตายก็เรียกว่า เข้าสู่ปรินิพพาน ไม่มีการเวียนว่าย ตายเกิดในสังสารวัฏอีกต่อไป

เมื่อเจริญปัญญาถึงขั้นได้เป็นอริยบุคคล คือตั้งแต่ระดับพระโสดาบัน พระสกิทาคามี และพระอนาคามี แล้วก็ยังคงเวียนว่ายตายเกิดอีกเช่นกัน แต่กำหนดชาติได้แน่นอนจน ไม่เกิน 7 ชาติ ก็จะบรรลุเป็นพระอรหันต์ หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด มีเพียงพระอรหันต์เท่านั้นที่ตาย แล้วไม่ต้องเกิดอีก เรียกการตายของพระอรหันต์ว่า ปรินิพพาน

2.5 พุทธจริยศาสตร์เชิงจิตวิทยา

นอกจากการอธิบายพุทธจริยศาสตร์จากการตีความหมายของปัจจุสมุปบาทตาม คัมภีร์วิสุทธิมรรคซึ่งเป็นการตีความที่ได้รับการยอมรับมาเป็นเวลานานแล้ว ยังมีผู้เสนอการตี ความปัจจุสมุปบาทในรูปแบบอื่นๆอีก ท่านพุทธทาสภิกขุ นับเป็นนักปราชญ์ทางพุทธศาสนาคน สำคัญ ที่เสนอว่าในการอธิบายคำสอนเรื่อง ปัจจุสมุปบาทนั้นจำเป็นต้องเข้าใจภาษาที่ใช้ในพระ ไตรปิฎกเสียก่อนที่จะตีความ ท่านเสนอความคิดเรื่องภาษาคน ภาษาธรรม ว่า

สำนวนภาษาที่ใช้กันอยู่ในคัมภีร์แห่งศาสนานี้ๆ มีอยู่สองชนิดคือ ภาษา ที่ใช้พูดกันอยู่ตามธรรมดา ซึ่งในที่นี้ของเรียกว่า “ภาษาคน” ชนิดหนึ่ง อีก ชนิดหนึ่งนั้น เป็นภาษาของฝ่ายศาสนาโดยเฉพาะ มีความหมายพิเศษถึง ถึงเรื่องทางนามธรรม คือทางฝ่ายจิตวิญญาณ ซึ่งในที่นี้จะเรียกว่า “ภาษาธรรม” ในพระไตรปิฎกก็ดี ในไบเบิลก็ดี เต็มอยู่ด้วยภาษาทั้งสอง ชนิดนี้ และมีความยุ่งยากเกิดเนื่องจากคนส่วนมากไม่เข้าใจในส่วนที่เป็น “ภาษาธรรม” แล้วถือเอาความหมายอย่างกะว่า เป็นภาษาคน เลยเข้าใจ

ผิดหรือเข้าใจไม่ได้เลย เป็นเหตุให้เกิดความยุ่งยากขึ้นนานาประการในวง
การของศาสนานั้น³²

ภาษาคน หมายถึง ภาษาที่ใช้กันอยู่ทั่วไป ปกติ เป็นการตีความตามตัวอักษร ส่วน
ภาษาธรรมนั้น ท่านพุทธทาสเสนอว่า ในการตีความเนื้อความในคัมภีร์ต่าง ๆ นั้น ไม่อาจจะตีความ
ตามตัวอักษรได้ เนื่องจากเนื้อความโดยมากเป็นเรื่องของนามธรรม “คำพูดในภาษามนุษย์นี้ มีไม่
พอกับความจริง ที่มีอยู่ตามธรรมชาติ”³³ การอธิบายย่อมกระทำได้ยาก ดังนั้นการอธิบายจึงมักอยู่
ในรูปแบบหลากหลาย เช่น อุปมาอุปไมยบ้าง นอกจากนี้ภาษายังมีวิวัฒนาการ ต่างกันไปแต่ละชุมชน
และยุคสมัย การตีความคำสอนจึงย่อมจะต้องคำนึงถึงการสอดคล้องของเนื้อหาและความเป็น
ศาสนา อันมีสาระสำคัญว่า “ช่วยให้มนุษย์พ้นจากความทุกข์ได้”³⁴ มีประโยชน์แก่มนุษย์เป็น
สำคัญ ซึ่งในการตีความคำสอนเรื่องปัจจุสมุปบาทนี้ ท่านเสนอว่าควรจะใช้ภาษาธรรมในการ
อธิบาย

ความหมายของคำแต่ละคำเหล่านี้ เป็นความหมายในทางภาษาธรรมของผู้รู้
ธรรมไม่ใช่ความหมายของชาวบ้านผู้ไม่รู้ธรรมเราได้แยกออกไว้เป็น 2 ภาษา
คือ ภาษาคน หมายถึง ภาษาคนธรรมดาที่ไม่รู้ธรรม แล้วก็ภาษาธรรม คือ
ภาษาของผู้รู้ธรรม ภาษาปัจจุสมุปบาทนี้เป็นภาษาธรรม³⁵

ซึ่งการตีความด้วยภาษาธรรมนั้น ก่อให้เกิดความแตกต่างในการอธิบายระบบ
พุทธจริยศาสตร์ ดังนี้

ก. ความทุกข์

ความทุกข์ที่เป็นความทุกข์ส่วนใหญ่ในการดำรงชีวิตของคนเราเกิดเนื่องจากความ
คับข้องภายในใจ ตามทัศนะของพุทธศาสนา ความทุกข์และความสุขนั้น แท้จริงแล้วเป็นความรู้สึก
ที่เกิดขึ้นและอยู่ภายในใจ ทั้งความเศร้าใจ ความเสียใจ ความคับแค้นใจ ความไม่สมหวัง ความ

³² พุทธทาสภิกขุ , คริสต์ธรรมและพุทธธรรม (กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, 2529) ,
หน้า 4-5 .

³³ พุทธทาสภิกขุ , สูจิตว่าง (กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, 2540) , หน้า 20 .

³⁴ พุทธทาสภิกขุ , มองศาสนา (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา) , หน้า 21 .

³⁵ พุทธทาสภิกขุ , เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท : ปัจจุสมุปบาท หลักปฏิบัติ
อริยสัจที่สัมบูรณ์แบบ (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, 2540) หน้า 38 .

ประสบเข้ากับสิ่งที่ไม่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก การปรารถนาในสิ่งที่ไม่สามารถจะหาได้ ฯลฯ ความรู้สึกเหล่านี้ล้วนแต่เป็นความทุกข์ที่อยู่ภายในใจ และมีต้นเหตุจากภายในใจ ผู้ที่มีความทุกข์ จะมีจิตใจที่รุ่มร้อน เต็มไปด้วยความทุกข์ เปรียบเหมือนกับอยู่ในนรก ในทางตรงกันข้ามคนที่ปราศจากความทุกข์นั้น จะมีจิตใจที่สงบผ่องแผ้ว เหมือนอยู่ในสวรรค์

ดังนั้นถึงแม้ว่าคนเราจะอยู่ในสภาพแวดล้อมภายนอกเดียวกัน แต่หากว่ามีสภาพจิตใจที่ต่างกันแล้ว ก็จะมีความรู้สึกทุกข์และสุขที่ต่างกันออกไปด้วย ความทุกข์หรือความสุขจึงขึ้นอยู่กับสภาพภายในจิตใจเป็นสำคัญ ซึ่งสภาพภายในจิตใจที่เป็นตัวสำคัญที่จะกำหนดความทุกข์หรือความสุขของคนเราก็คือ กิเลส ที่อยู่ในจิตใจคนนั่นเอง ถ้ามีกิเลสมาก ก็จะมีความทุกข์มาก เพราะกิเลสจะทำให้ใจร้อนรุ่ม ไม่มีความสงบ แต่ถ้าใจปราศจากกิเลส ก็จะไม่มีความทุกข์ใดๆ

และถึงแม้ว่ากิเลสจะมีมากมายหลากหลายรูป แต่ก็ที่สุดแล้วก็เริ่มต้นมาจากกิเลส 3 ตัว ที่นับเป็นพื้นฐาน คือ โภคะ โทสะ โมหะ หรือก็คือ โลก โกรธ หลง นั่นเอง เมื่อคนเรามีวิชาหรือโมหะ ไม่ตระหนักรู้ในสภาพความเป็นจริงของตนเองและสิ่งทั้งปวงว่าเป็นสิ่งไม่มีตัวตน ไม่เที่ยง จึงทำให้เกิดความอยากได้อย่างเห็นแก่ตัวหรือโลภะได้โดยง่าย เมื่อขัดข้องหรือถูกขัดขวางเนื่องจากขัดกับสภาพความเป็นจริงหรือเหตุอื่นๆ และไม่มีปัญญารู้เท่าทัน ก็ย่อมเกิดโทสะขึ้น เป็นความขัดใจและความคิดทำลาย ทำยที่สุดก็เป็นบ่อเกิดของกิเลสอื่นๆ เช่น ความตระหนี่ ความริษยา ความวิตกกังวล ความเกียจคร้าน เป็นต้น กิเลสทั้งหลายจะทำให้ใจรุ่มร้อน ปราศจากความสงบ เปรียบเหมือนกับอยู่ในนรก เพราะฉะนั้นคนที่จิตใจที่เต็มไปด้วย ความโลภ ความโกรธ ความหลง จิตใจจึงจะร้อนรุ่มเต็นไปด้วยความทุกข์ ส่วนคนที่ปราศจากความโลภ ความโกรธ ความหลง จิตใจจะสงบ ปลอดโปร่ง เบา สบาย

ดังนั้น การที่จิตใจปราศจากโลภะ โทสะ โมหะ มีสภาวะสงบ เย็น อันเนื่องมาจากไม่มีกิเลสที่เปรียบเสมือนไฟ ก่อให้เกิดความไม่สบายใจ จึงเป็นสิ่งที่น่าพึงปรารถนามากที่สุด นั่นก็คือ นิพพานนั่นเอง

นิพพาน จึงหมายถึง

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเห็นปานนี้ละกรรมฝ่ายบาปอกุศลที่เกิด เพราะโลภะได้แล้ว ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วนทำให้ไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา ย่อมอยู่เป็นสุขในปัจจุบันไม่มีทุกข์ ไม่คับแค้นไม่เดือดร้อน ปรีนิพพานในปัจจุบัน นี้เอง บุคคลเห็นปานนี้ละกรรมฝ่ายบาปอกุศลที่เกิดเพราะโทสะได้แล้ว ฯลฯ ละกรรมฝ่ายบาป

อกุศลที่เกิดเพราะโมหะได้แล้ว ถอนรากขึ้นแล้ว ทำให้เป็น เหมือนตาล ยอดด้วน ทำให้ไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา ย่อมอยู่เป็น สุขในปัจจุบัน ไม่มีทุกข์ไม่คับแค้น ไม่เดือดร้อน บริณิพพานในปัจจุบันนี้เอง³⁶

คำว่า “ นิพพาน ” ก็หมายถึงว่าเย็น หรือดับ เย็นลงเหมือนกับไฟที่เย็นลง หรือของร้อนๆอะไรก็ตาม มันเย็นลงนั่นแหละคือการทำนิพพาน ถ้าพวกแม่ครัวพูดอยู่ในครัวก็พูดว่า ข้าวเดี๋ยวนี้นิพพานได้ที่พอจะกินได้แล้ว เหมือนกับที่เราจะพูดว่า เดี่ยวนี้ข้าวมันเย็นลงพอจะกินโดยสะดวกแล้ว คำมันคำๆเดียวกันอย่างนี้... เพราะฉะนั้นคำว่านิพพานนั่นที่เป็นภาษาชาวบ้านแท้ๆ มันหมายถึง ของร้อนที่เย็นลงเท่านั้น แต่แล้วเราจะหมายความว่านี่ไม่ได้ นั่นมันเป็นเรื่องวัตถุ ส่วนนิพพานในเรื่องธรรมะหรือทางศาสนา มันหมายถึงเย็นลงแห่งไฟกิเลส ไฟกิเลส คือ ราคะ โทสะ โมหะ จนเย็นสนิทจึงเรียกว่านิพพาน³⁷

ถ้าเราเข้าใจนิพพานตามนัยนี้ นิพพานก็เป็นสภาวะทางจิตวิทยา ไม่ใช่สภาวะทางอภิปราย สภาวะจิตใจที่เหมาะสมตามทัศนะของพุทธศาสนาไม่ใช่จิตใจที่มีความสุข แต่เต็มไปด้วยกิเลส จิตใจที่มีแต่กิเลสไม่ว่าจะเป็นอย่างไรก็ไม่สามารถที่จะสงบ เย็น และมีความสุขอย่างแท้จริงได้ สภาวะจิตใจที่ปราศจากกิเลสทั้งปวงต่างหาก ถึงจะเรียกได้ว่าเป็นความสุขที่แท้จริง

ข. ปฏิบัติสมุปปาท

เมื่อเชื่อว่าความทุกข์ทั้งหลายขึ้นอยู่กับใจ ดังนั้นในการขจัดความทุกข์ จึงมุ่งปัญหา ระดับบุคคล เน้นการขจัดความทุกข์โดยแก้ไขจากภายในจิตใจ โดยเริ่มต้นจากพิจารณาถึงกระบวนการของการเกิดทุกข์ภายในใจ ซึ่งท่านพุทธทาสได้อธิบายไว้ ดังนี้

คำว่าอารมณ์ ในภาษาไทยนั้นมันต่างกันลึบกับอารมณ์ในภาษา ธรรมะอารมณ์ในภาษาไทยเราพูดว่า อารมณ์ดี อารมณ์ร้าย อารมณ์เสีย อย่างนี้มันหมายถึงความรู้สึกในจิตของผู้พูดมากกว่า นี่ภาษาไทยอย่างที่บ้านพูด แต่คำว่า อารมณ์ในทางธรรมะไม่ได้หมายถึงจิตใจ หมายถึงสิ่งข้างนอก คือ สิ่งที่มากระทบใจ เรียกว่า รูปที่จะกระทบด้วยตา, เสียงที่ได้ยินด้วยหู, กลิ่นที่รู้สึกด้วยจมูก, รสที่จะรู้สึกด้วยลิ้น

³⁶ อ.เอก. 20/192-193/509

³⁷ พุทธทาสภิกขุ , สูจิตว่าง , หน้า 21 .

โง่จู้พะพะที่จะรู้สึกทางผิวกาย คือสัมผัสทางผิวกาย, ความคิด หรือ ความรู้สึกต่างๆที่รู้สึกได้ด้วยใจ แต่อย่างนี้เราต้องเข้าใจว่ามันไม่ใช่ตัวใจ มันคือตัวข้างนอกที่ใจจะกระทบหรือจะกระทบกับใจ...

อารมณ์ แปลว่าที่เกาะเกี่ยว เป็นที่ห่วงเอา หรือ เป็นที่ยินดีศัพท์ๆ นี้ แปลว่าอย่างนั้น รูปก็ดี เสียงก็ดี กลิ่นก็ดี รสก็ดี มันเป็นที่ที่ใจจะไปเกาะเกี่ยว เป็นสิ่งที่ใจจะไปห่วงเอายึดเอา เรียกว่าอารมณ์ แล้วเราก็มีเครื่องมือ หรือสะพาน หรือมีช่องทางที่จะให้ใจออกไปปรับอารมณ์ก็คือ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจเองด้วย จึงเป็นหกคู่ เขาเรียกเป็นภาษาธรรมะว่าอายตนะสองฝ่าย...อายตนะนี้แปลว่า ที่ต่อกันที่จะพบกัน มันจะต้องมีสองฝ่ายที่ที่จะกระทบกัน หรือว่าติดต่อกันนั่นเอง ฝ่ายในก็มีอยู่ฝ่ายหนึ่ง ฝ่ายนอกก็มีอยู่ฝ่ายหนึ่ง ...

คำว่ากระทบในภาษาบาลีเรียกคำนี้ว่า ผัสสะ หรือ สัมผัสสะ ผัสสะ หรือ สัมผัสนี้ แปลว่ากระทบ ทางตา ทางหู ทางลิ้น ทางจมูก ทางผิว กายและทางใจเอง ที่นี้เมื่อมีการกระทบแล้ว คือเมื่อมีสิ่งที่เรียกว่า ผัสสะแล้ว ย่อมจะเกิดความรู้สึก สิ่งที่เป็นผลขึ้นมา ความรู้สึกที่เป็นผลเรียกในภาษาบาลีว่า เวทนา ...ถ้าเกิดรู้สึกพอใจถูกใจ ก็เรียกว่า สุข เวทนา เวทนาที่เป็นสุข ถ้าไม่ถูกใจก็เรียก ทุกขเวทนา คือ เวทนาที่เป็นทุกข์ ถ้าไม่อาจกล่าวได้ว่าสุข หรือ ทุกข์ ก็มีชื่อเรียกว่า อทุกขสุข เวทนา คือ เวทนาที่ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์...

และอันนี้เป็นตัวการ ตัวปัญหายุ่งยาก เพราะว่าเวทนาตามปกติแล้ว มันไม่หยุดเพียงเวทนา มันปรุงแต่งให้เกิดตัณหา เกิดอุปาทาน จนเป็นทุกข์ในที่สุด...

คำว่า สติ แปลว่าระลึกได้ อย่างที่กล่าวแล้ว ที่นี้เราก็มีสติ ในขณะที่อารมณ์มากระทบ ทางตา ทางหู ทางจมูกทางลิ้น ทางใจก็ตาม เรามีสติที่จะป้องกัน ไม่ให้เกิดการปรุงแต่ง คือ ความคิดในใจที่มันปรุงแต่งกันไปเรื่อย...เช่นว่า รู้สึกชอบใจในรูปที่เห็น มันก็อยาก เป็นตัณหา แล้วก็มีความอยากในสิ่งที่สวนนั้น เป็นตัวกุศลขึ้นมา แล้วก็เอาสิ่งที่สวนนั้น แหละเป็นของกุศล นี่เป็นอุปาทานโดยสำเร็จรูป มันมีการกระทำที่เป็นตัวกุศลของกุศล เป็นมโนกรรมอยู่ในจิตใจ พักตัวขึ้นเรื่อยๆ เขาเรียกว่าภพ คือ มันจะเป็นรูปของความทุกข์ขึ้นมา จนกว่าเมื่อไหร่ ตัวกุศลนี้เต็มแก่ ความ

รู้สึกว่าคุณของกู มันแก่เต็มที นั่นแหละเขาเรียกว่า ตัวกูเกิดเต็มทีแล้ว เป็นชาติที่ดีนั้นอยู่ด้วยความทุกข์รูปใดรูปหนึ่ง ชาตินี้คือความเกิด ความเกิดขึ้นแห่งความรู้สึกว่าคุณของกูก็ตาม เราไม่ได้หมายถึงเกิด จากท้องแม่ เกิดจากท้องแม่ทีเดียวแล้วมันก็เล็กกัน จนกว่ามันจะเข้า โลง อย่างนั้นมันไม่เกี่ยวกับความทุกข์ ถ้าไม่ยึดมันแล้ว มันไม่มีความทุกข์เลย ³⁸

นี่เป็นการอธิบายกระบวนการปัจจุสมุปบาทที่ดีความแบบขณะจิต ซึ่งจะเห็นได้ว่า ความหมายของคำว่า ภพ และ ชาติหรือการเกิด ต่างออกไปจากการใช้ภาษาคน

คำว่าภพ คำว่าชาติที่แปลว่า ความมีความเห็นหรือความเกิดขึ้นในกรณีของ ปัจจุสมุปบาทนี้ มิได้หมายถึงความเกิดทางมารดา ไม่ใช่เกิดจากกรรมมารดา มันเกิดทางนามธรรม ที่เกิดด้วยอุปทาน ที่ปรุงขึ้นมาเป็นความรู้สึกว่า “ตัวกู” นั้นแหละคือ เกิดข้อนี้ก็มีพระบาลีที่ตรัสไว้ชัดที่จะอ้างเป็นหลักได้ก็คือบาลีสัมมาตัตถาสังขยสูตร³⁹

คำว่า ภพว่าชาติในลักษณะอย่างนั้น มันเป็นภาษาธรรม ภาษาธรรมของผู้รู้ธรรมไม่ใช่ภาษาชาวบ้าน ถ้าเป็นภาษาชาวบ้านต้องรอดตายแล้วไปเกิดใหม่จึงจะมีภพมีชาติ แล้วก็มิทีเดียวเท่านั้น เพราะคนเรามันเกิดมาทีเดียวแล้วก็ตายเข้าโลงไปแล้วจึงจะมีภพมีชาติใหม่อีก เดียวนี้ภพหรือชาติในภาษาธรรมมีวันหนึ่งหลายหนคือ เกิดตัวกูของกูหนหนึ่ง ก็เรียกว่ามีภพมีชาติหนหนึ่งแล้วเดือนหนึ่งก็มีได้หลายร้อยหน ปีหนึ่งก็มีหลายพันหน หลายพันภพชาติ แล้วตลอดชาตินี้ก็มียหลายหมื่นหลายแสนภพชาติ ฉะนั้นเราจะต้องรู้จักสิ่งๆที่เรียกว่าภพชาติที่มีอยู่ในชีวิตประจำวัน วันหนึ่งหลายๆ หนนี้

นี้จะเห็นได้ทันทีว่าเรื่องปัจจุสมุปบาทนี้เป็นเรื่องที่นี่และเดี๋ยวนี้ ไม่ใช่รอดตายแล้ว หรือต้องกินเวลาตั้ง 3 ชาติจึงจะมีปัจจุสมุปบาทสักกรอบหนึ่ง ที่แท้ในวันหนึ่งๆมีตั้งหลายๆหน เมื่อใดมีเวทนามิตถาหา อุปทาน เมื่อ

³⁸ พุทธศาสนิกชน , สุจิตว่าง , หน้า 55-63 .

³⁹ พุทธศาสนิกชน , เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท : ปัจจุสมุปบาท หลักปฏิบัติ อริยสังคจที่สมบูรณ์แบบ , หน้า 39 .

นั่นมีรอบของปัจจุสมุปบาทแล้วมีภพมีชาติ ทำให้เห็นว่ามันมีในชีวิตประจำวันของคนทุกคน⁴⁰

กระบวนการของการเกิดความทุกข์ภายในใจของคนเราเริ่มต้นจากเมื่อมีสิ่งเร้าภายนอกเข้ามากระทบอายตนะทั้ง 6 ของเรา จึงก่อให้เกิดผัสสะหรือกระบวนการรับรู้ ขึ้น จากนั้นผัสสะจะทำให้เกิดเวทนา ซึ่งเวทณาก็คือ ความรู้สึก มี 3 แบบ ทุกขเวทนา สุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา หรือก็คือ ความรู้สึกทุกข์ ความรู้สึกสุข และความรู้สึกไม่ทุกข์ไม่สุข เมื่อเกิดเวทณาก็จะทำให้เกิดตัณหาต่อมา ว่าอยากได้ ไม่อยากได้ในเวทนานั้น จนเกิดเป็นความยึดมั่นในอารมณ์นั้นหรืออุปาทาน

จากพุทธพจน์ที่ว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”⁴¹ แสดงความเชื่อของพุทธศาสนาที่ว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีลักษณะร่วมกันอยู่ 3 ประการ เป็นลักษณะซึ่งเกิดจากการอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติ เป็นไปตามธรรมดา จึงเรียกว่า ธรรมนิยาม นั่นคือ ไตรลักษณ์ หรือ ลักษณะ ความจริง 3 ประการ อันประกอบด้วย อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยงครั้นแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนกทำให้เข้าใจง่ายว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ครั้นแล้วจึงบอก แสดงบัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่าสังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ดูกรภิกษุทั้งหลายเพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาครั้นแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ฯ⁴²

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน , หน้า 40-41 .

⁴¹ อภ.ติก.20/576/368

⁴² อภ.ติก.20/576/273

อนิจจัง คือ ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่คงตัว ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป

ทุกข์ คือ ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดดัน ผื่นและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้อยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากอย่างแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้อยากเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทานเกิดความเห็นผิด ยึดมั่นในสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ ต้องการความไม่เปลี่ยนแปลง ซึ่งขัดกับธรรมชาติ ทำให้เราต้องประสบกับความผิดหวังและความทุกข์เรื่อยไป

อนัตตา ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง⁴³

พุทธศาสนาเชื่อว่าสิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง ไม่คงตัว ไม่มีสิ่งสมบูรณ์ในตัวเอง ทุกสิ่งต้องอาศัยสิ่งอื่นร่วมกันในการดำรงอยู่ เช่น มนุษย์นั้นเกิดจากการรวมตัวของ ชั้น 5 คือ รูป วิญญาณ เวทนา สัญญา สังขาร ทำงานเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ไม่เที่ยง ต้องอิงอาศัยกัน แต่การที่เราทั้งหลายกลับไม่ตระหนักถึงความเป็นจริงในข้อนี้ ทำให้มองโลกบิดเบือนไป เกิดความเห็นผิด ยึดติดอยู่ในโลกสมมติ เกิดความยึดมั่นในตัวตนที่ไม่เที่ยง ต้องการในสิ่งที่ขัดกับความเป็นจริง อยากให้ความสุขอยู่กับตัวตลอดไป ต้องการความไม่เปลี่ยนแปลง ก็คือเกิดอุปาทานขึ้นมา ทำให้ต้องประสบกับความผิดหวังและความทุกข์

ยกตัวอย่างเช่น ธนบัตรที่เราใช้ในการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการ ธนบัตรโดยเนื้อแท้แล้วเป็นเพียงแค่กระดาษเท่านั้น แต่เหตุที่สามารถใช้ในการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการได้ก็เพราะ มันถูกสมมติให้มีค่าเทียบเท่ากับทองคำจำนวนหนึ่ง กระดาษเพียงแผ่นหนึ่งจึงกลายเป็นสิ่งที่มีค่าเทียบเท่ากับทองคำของมันแท้จริงแล้ว เป็นสิ่งที่เราสมมติมันขึ้นมาเท่านั้น นอกจากนี้คุณค่าของธนบัตรยังกลายเป็นสิ่งที่ได้รับการยอมรับกันทั่วไป ทั้งจากตัวเราและสังคม เมื่อมันมีอยู่จำกัด แต่มีความต้องการธนบัตรมากกว่าที่จะสร้างความพอใจให้กับทุกคนได้ ก็ทำให้เกิดการแบ่งแยกว่านี่เป็นของเขา นี่เป็นของเรา เกิดความยึดมั่นว่านี่เป็นธนบัตรของเรา เกิดความหวงแหน ไม่ต้องการให้ใครได้ไป จะรักษามันไว้ได้อย่างไร เกิดความกังวล และความทุกข์ ทั้งที่ในความเป็นจริงธนบัตรนั้นก็ไม่สามารถอยู่กับเราได้ตลอดไป

⁴³ พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตฺโต) , พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ ,

และเมื่อความต้องการของคนหนุ่มๆ ตรงกัน เห็นคุณค่าของธนบัตร ต้องการเหมือนกัน ก็ย่อมที่จะทำให้เกิดการแย่งชิงกัน เกิดความขัดแย้งขึ้นมา ซึ่งระดับของความรุนแรงก็ขึ้นอยู่กับคุณค่าสมบัติที่เราเห็นในแผ่นกระดาษนั้น กลายเป็นปัญหา ก่อให้เกิดความทุกข์เพิ่มขึ้นอีก

ดังนั้นความทุกข์และความสุขของคนเราจึงขึ้นอยู่กับการรับรู้และให้ความหมายกับสิ่งต่างๆ ของคนเรา ที่บิดเบือนจากความเป็นจริง ถ้ายิ่งให้ความหมายและคุณค่ากับบางสิ่งมากแล้ว ก็ย่อมนำความยึดติดและความทุกข์มาให้โดยไม่ต้องสงสัย มนุษย์ปรุงแต่งโลกเนื่องจากความไม่ตระหนักในสภาพความเป็นจริง และกิเลส จนท้ายที่สุดก็ทำให้เกิดความทุกข์

กิเลสอันได้แก่ การไม่ตระหนักรู้ในความจริงหรือ อวิชชา ตัณหา และอุปาทานนั่นเอง ที่เป็นต้นเหตุของความทุกข์ในจิตใจของคนเรา การดับทุกข์จึงจำเป็นต้องขจัดกิเลสภายในใจให้หมดสิ้น ต้องมีสติปัญญาเพื่อที่จะตัดการเกิด "ตัวกู ของกู" อันเนื่องมาจากอวิชชา ที่เกิดขึ้นทุกขณะ จิตลง

เมื่อตากระทบรูป เป็นผัสสะแล้วให้วิชชาวิ้งเข้ามาให้สติวิ้งเข้ามา อย่าให้
อวิชชามีโอกาสอย่างนี้กรรมจะดับ ดังนั้นจึงตรัสว่าความดับแห่งกรรมคือ
ความดับแห่งผัสสะ⁴⁴

นิพพานก็คือ การดับลงของ "ตัวกู ของกู" เมื่อเป็นดังนี้ พุทธศาสนาจึงให้ความสำคัญกับเจตนา หรือสภาวะจิตที่ส่งผลให้ลงมือกระทำ มาตรฐานที่ใช้ตัดสินการกระทำว่าสิ่งใดควรทำสิ่งใดไม่ควรกระทำหากว่าเจตนามาจาก โสภะ โทสะ โมหะ ที่เรียกรวมกันว่า อกุศลมูล ก็ถือว่าเป็นเรื่องที่ไม่ดี ส่งเสริมความเป็น "ตัวกู ของกู" แต่ถ้าหากไม่มีเจตนาดังกล่าว คือเป็นการกระทำที่มาจากกุศลมูล หรือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นเจตนาที่ไม่ส่งเสริม "ตัวกู ของกู" การกระทำนั้นก็ไม่ถือว่าเป็นผิด ซึ่งจะเห็นได้ว่าการอธิบายจริยศาสตร์ในเชิงจิตวิทยาจะสอดคล้องกับหลักสำคัญอย่างหนึ่งในพุทธศาสนา คือ ไตรลักษณ์ โดยเฉพาะ อนัตตา หรือการปฏิเสธอัตตา ซึ่งเป็นต้นเหตุสำคัญของความทุกข์ในใจ

ค.วิบาก

⁴⁴ พุทธศาสนิกชน , กรรมเหนือกรรม , พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : ธรรมบุษยา , 2520) ,
หน้า 83.

ในระบบพุทธจริยศาสตร์เชิงอภิปรัชญา อธิบายผลของการกระทำหรือได้กว้างๆ เป็น 2 แบบ คือ ผลที่เกิดภายในจิตใจและผลภายนอก ผลภายในจิตใจ เป็นผลที่เกิดขึ้นแก่จิตใจของผู้ทำ เป็นอาการของจิตที่เศร้าหมอง หรือผ่องแผ้ว อันเนื่องมาจากการกระทำ ถ้าทำชั่วก็จะตรงกันข้ามคือ ส่วนผลภายนอก คือผลที่เป็นวัตถุสิ่งของหรือสิ่งสมมติในทางโลก เป็นโลกียสมบัติ เช่น ทรัพย์เงินทอง ลาภ ยศ สรรเสริญ ความมีหน้ามีตาในสังคม สุขภาพร่างกายที่ดี และสวรรค์ หรือในทางตรงกันข้าม เช่น ความเสื่อมทรัพย์ อับยศ ถูกนิทาติเตียน ความเจ็บป่วย ความต้องพลัดพรากจากผู้ที่เป็นที่รัก และนรก เป็นต้น นอกจากนี้ยังแบ่งการอธิบายถึงประโยชน์ และความทุกข์ อันเป็นวิบากของกรรมตามระยะเวลาออกเป็น 4 ประเภท ดังนี้ ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม ให้ผลในปัจจุบัน อุปัชชเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลในชาติหน้า อปรaprเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลหลังจากอุปัชชเวทนียกรรม และ อโหสิกรรม กรรมที่ไม่ให้ผล เลิกแล้วต่อกัน แต่ท่านพุทธทาสเห็นว่า ไม่ควรแปลความหมายตามนั้น

มันมีผัสสะในอดีตภาพนี้ ในร่างกายนี้ มันก็เป็นกรรมขึ้นในอดีตภาพนี้
แล้วมัน ก็ให้ผลในอดีตภาพนี้⁴⁵

ถ้าพิจารณาดูความหมายในบาลีแล้ว คำว่า “ทิฏฐธัมม” ควรจะแปลว่า “ทันควัน” คำว่า “อุปัชช” แปลว่า “เวลาถัดมา” คือถัดมาจากทันควัน คำว่า “อปรปรียายะ” ควรแปลว่า “เวลาถัดมาอีก” ทั้งหมดนี้แสดงว่าทั้งสามชนิดนั้น อยู่ในชาตินี้ชาติเดียวกันทั้งนั้นก็ได้⁴⁶

เมื่อท่านเห็นควรให้แปลความหมายให้อยู่ในปัจจุบันชาติทั้งหมด ดังนั้นกรรมที่ให้ผลตามเวลาทั้งหมด จึงมีความหมาย ดังนี้

1. ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในทันทีทันควัน
2. อุปัชชเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในระยะต่อมา
3. อปรaprเวทนียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในระยะเวลาที่นานออกไปอีก
4. อโหสิกรรม คือ กรรมที่เลิกล้างกันไปในระหว่างบุคคลที่พูดต่อรองกันได้

นอกจากนี้ท่านยังเห็นว่าไม่ควรที่จะเห็นว่าผลของกรรมนั้นเป็นสิ่งภายนอก เนื่องจากผลภายนอกนั้น อย่างไรก็ตาม “ความสุขของอริชชา” ไม่ใช่ความสุขที่แท้จริง

⁴⁵ พุทธทาสภิกขุ , กรรมเหนือกรรม หน้า 81.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน , หน้า 26.

ถ้ายึดมั่นถือมั่น เดียวก็คิดลักษณะนี้อย่างเร็วที่สุด หรือว่าถ้ายึดมั่นถือมั่น แล้ว แม้จะหามาได้โดยสุจริต มันก็เอามาสำหรับวิตกกังวลหรือเอามาสำหรับ ทำให้เห็นแก่ตัวมากขึ้น มันจะเป็นทุกข์อย่างนี้...

ความสุขที่แท้จริง มันไม่ได้อยู่ที่มีเงินหรือไม่มีเงิน หรืออะไรทำนองนั้น มันมี อยู่ที่ว่าเรามันไม่ยึดมั่นถือมั่น เรามีกรรมที่สามอยู่เหนือดี เหนือชั่ว เหนือสุข เหนือทุกข์⁴⁷

ดังนั้นความหมายของคำว่า “ได้ดี” ตามนัยของพุทธศาสนา จึงไม่ควรจะหมายถึงได้ ชื่อเสียง เงินทอง ประโยชน์ ฯลฯ มาสู่ตัวฉัน แต่หมายความว่าไม่มีความเสียใจ ไม่มีความวิตกทุกข์ ร้อน มีแต่ความสงบ หรือก็คือได้สัมผัสสันนิพพาน ซึ่งก็คือ ความรู้สึกสงบ ไม่ทุกข์ร้อน ความอุ่มใจ ความสบายใจที่ได้กระทำความดี เป็นสิ่งที่ได้รับทันที “ที่นี่ เดียวนี้” หลังจากการกระทำ เป็นผลที่ ทุกคนต้องได้รับ เป็นผลที่ตนเองเท่านั้นที่จะรู้ว่ามันเป็นอย่างไร

การเกิดใหม่ในภาษา อธิปไตยปัจเจกตา นั้น ไม่ต้องรอต่อตายแล้ว ที่นี่ เดียวนี้ มันก็เกิดได้...เกิดนี้ คือ การเกิดแห่งจิตใจ มันเกิดได้ที่นี้และเดี๋ยวนี้ คือ ถัดมาจากผัสสะนั่นเอง มีผัสสะชนิดที่ประกอบด้วยวิชาที่ไหน จะมี ผัสสะชนิดที่ประกอบด้วยวิชาที่ไหน จะมีการเกิดที่นั่น เช่นว่าตากระทบ รูปแล้วมีวิชาเข้าไปเกี่ยวข้องมันก็ยินดีเป็นต้น ในรูปนั้น ที่นี้ความยินดีนี้ มันก็ก่อให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า ตัณหา :เวทนาให้เกิดตัณหา มีความอยากเกิดขึ้น มันก็มีจิตที่รู้สึกอยากนั้นแหละเป็นตัว “ผู้อยาก” ; แล้วก็เกิดอุปาทานว่า “เรา” เราอยากได้นั้น เราอยากได้นี้,เราได้นั้นแล้ว เราได้นี้แล้ว เกิดอุปาทาน อย่างนี้เรียกว่า “เกิด” คือ “คน” นั้นมันเกิด

ถ้าหากว่าในเรื่องการเห็นรูปครั้งนี้มันได้ทำให้เขาเกิดความร้อนใจ เหลือประมาณเขาก็เกิดเป็นสัตว์นรกแล้ว ในเวลาเวลาที่เดียวสองนาทีเท่า นั้น คนนั้นเกิดเป็นสัตว์นรกแล้ว

ถ้าว่าในการเห็นรูปนั้น มันได้ทำให้คนนี้โง่อย่างดักดานทีเดียว ก็แปล ว่า คนนั้นได้เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานแล้ว : สัตว์เดรัจฉานเป็นคำพูดที่หมายถึง ความโง่

⁴⁷ พุทธทาสภิกขุ , กรรมเหนือกรรม หน้า 108- 109.

ถ้าว่าการเป็นรูปในครั้งนั้น ได้ทำให้เขาเกิดความอยากความหิวต่อ
สิ่งนั้นเหลือประมาณนี้ เขาก็เกิดเป็นเปรตแล้ว ในเวลาถัดมาเพียงนาทีเดียว
สองนาที

หรือว่ามันทำให้เขาพยายามที่จะเอาให้ได้ด้วยเรี่ยวด้วยแรงของ
มนุษย์ ด้วยเห็ด้วยไคลอย่างนี้ เขาก็เกิดเป็นมนุษย์แล้ว คือเป็น “คน”
นั่นเอง

หรือถ้ามันโชคดี ประจวบเหมาะอย่างไรก็ตาม เพราะว่าเขาเป็น
คนโชคดี บังเอิญประจวบเหมาะทำให้เขาได้เอริดอรอยทางเนื้อหนัง
อย่างออกอย่างใจ เนื่องในการเห็นรูปนั้น เขาก็เกิดเป็นเทวดาชั้นกามาจร
แล้ว

หรือถ้าสูงไปกว่านั้น เขาใช้การเห็นรูปนั้นเป็นอารมณ์ของการเจริญ
สมณะภาวนาอะไรในทำนองที่ไม่เป็นเรื่องของกามารมณ์ นี้เขาก็เกิดเป็น
เทวดาชั้นรูปาวจรบ้าง, ชั้นอรูปาวจรบ้าง ; เป็นลำดับไปตามควรแต่กรณี

นี่แหละคือกรรม มันมีอยู่หลายชนิด : มันมีมาตรการเป็นขั้นๆไป ว่า
กรรมที่ทำให้เกิดเป็นสัตว์นรก, กรรมที่ทำให้เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน, กรรมที่
ทำให้เกิดเป็นเปรต, กรรมที่ทำให้เกิดเป็นมนุษย์ แล้วก็กรรมที่ทำให้เกิดเป็น
เทวดา มีอยู่ 5 อย่างเท่านั้น แต่ว่าแต่ละอย่างๆนั้นมันมีแจกชอยไปได้อีก
มาก โดยเฉพาะเทวดามีหลายสิบชนิด หลายร้อยชนิดฉะนั้น เมื่อจะจัด
ลำดับกรรม โดยเอาผลของมันเป็นหลักแล้วก็กล่าวอย่างนี้⁴⁸

จะเห็นได้ว่าสามารถอธิบายถึงการเกิดเป็น เทวดา สัตว์นรก เปรต สัตว์เดรัจฉาน ได้
เพียงในชั่วขณะจิต ไม่ต้องอาศัยการเวียนว่ายตายเกิดข้ามภพข้ามชาติ เพราะภพภูมิเป็นสภาวะ
ของจิตใจที่เกิดขึ้นหลังการกระทำ เมื่อร้อนใจก็เปรียบเหมือนอยู่ในนรก เมื่อพบกับกามสุขก็เหมือน
อยู่ในกามสุคติภพ เมื่อสงบเย็นปราศจากกิเลสก็คือนิพพานนั่นเอง

ง. ไตรสิกขา

เมื่อความทุกข์ทั้งหลายมีสาเหตุจากกิเลส หน้าที่สำคัญของไตรสิกขาเมื่ออธิบายใน
กรอบของจริยศาสตร์ระบบนี้ก็คือ เป็นไปเพื่อสร้างสติปัญญาให้เท่าทันกิเลส สกัดกั้นความยึดมั่น
ในตัวตน ที่เป็นบ่อเกิดสำคัญของความทุกข์ในจิตใจของคนเราอยู่ตลอดเวลา กระบวนการพัฒนา

⁴⁸ พุทธทาสภิกขุ , กรรมเหนือกรรม , หน้า 77-79.

จิตที่มุ่งไปสู่การดับกิเลสโดยสิ้นเชิง ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งศีล นับเป็นข้อปฏิบัติเกี่ยวกับการกระทำภายนอก ทางกายและวาจาเป็นไปในทางที่ถูก เกิดความสุขสงบ ซึ่งเป็นพื้นฐานของสมาธิ การปฏิบัติสมาธิก็จะได้ผลเร็ว ส่วนสมาธิก็เป็นพื้นฐานของปัญญา เนื่องจากเมื่อจิตเป็นสมาธิแล้ว ก็ทำให้การคิดและการสร้างความเข้าใจในเรื่องต่างๆดีขึ้น เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งต่างๆหรือ ปัญญาได้ดีขึ้นนั่นเอง

ในไตรสิกขา ศีล ได้ชื่อว่าเป็นเบื้องต้นแห่งพระศาสนา เป็นเบื้องต้นในกุศลกรรมทั้งหลาย สร้างความปกติ ความสงบสุข ในการดำรงชีวิตให้กับผู้ปฏิบัติและสังคม เพื่อให้เกิดสภาวะที่เหมาะสมกับการปฏิบัติธรรม เป็นจุดเริ่มต้นกระทำของกุศลกรรมอื่นๆ ผู้ปฏิบัติศีลจะสามารถละกิเลสอย่างหยาบ อันได้แก่ กายทุจริต 3 และ วจีทุจริต 4 ที่เกี่ยวข้องกับกระทำกระทำได้ ท่านพุทธทาสภิกขุได้ให้คำนิยามของ “ศีล” ไว้ ดังนี้

ข้อปฏิบัติ 3 ชั้น ที่เรียกว่า ไตรสิกขา หรือสิกขา 3 อย่างนั้น ชั้นแรกที่สุดเรียกว่า “ศีล” หมายถึงการประพฤติดีประพฤติถูกต้องตามหลักทั่วไป ที่มีหลักอยู่ว่า ไม่เป็นการทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน ไม่ทำตนให้เดือดร้อนในการที่เกี่ยวข้องกันอยู่ เป็นสังคมมนุษย์ หรือเกี่ยวข้องกันภายในครอบครัว หรือแม้ที่สุดที่เกี่ยวข้องกับสิ่งของเครื่องใช้สอยต่างๆ ที่เป็นของจำเป็นแก่ชีวิตหรือทั้งหมดนั้น เราจะต้องปฏิบัติให้ถูกต้อง ในลักษณะที่จะไม่เกิดโทษ หรือเกิดอันตรายขึ้นจากสิ่งเหล่านี้ ข้อปฏิบัติเหล่านี้ ในชั้นนี้ เรียกว่า ศีล ถ้าเรียกเต็มๆ ก็เรียกว่า “ศีลสิกขา” แปลว่า สิ่งที่ควรศึกษา หรือควรอบรมที่เป็นอีกเป็นอันมากก็ตาม แต่รวมใจความแล้ว ก็อยู่ตรงที่เป็นการปฏิบัติ เพื่อความปกติสงบเรียบร้อย ปราศจากโทษขั้นต้นๆ ที่เป็นไปทางกาย ทางวาจา ทั้งที่เกี่ยวข้องกับสังคม หรือส่วนตัวหรือสิ่งของต่างๆ ที่จำเป็นแก่การเป็นอยู่⁴⁹

พระพุทธเจ้าทรงยกย่องการกระทำที่เป็นประโยชน์ทั้งของตนเองและผู้อื่นอย่างความเท่าเทียมกันว่าเป็นสิ่งที่ควรกระทำมากที่สุด ในการปฏิบัติศีลนั้นนอกจากจะเป็นไปเพื่อละกิเลส ลดความทุกข์ของตนเองแล้ว ก็ยังเป็นไปเพื่อเกื้อกูลผู้อื่นด้วย ศีลนับเป็นข้อปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติจากรากฐานบนหลักความจริงตามธรรมชาติ คือ หลักกรรมและความสัมพันธ์ของเราในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของสังคม เป็นหน้าที่อันเนื่องมาจากธรรมชาติของสรรพสัตว์ที่ต้องอาศัยอยู่

⁴⁹ พุทธทาสภิกขุ , คู่มือมนุษย ฉบับสมบูรณ์ , พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, 2535) หน้า. 71-72 .

ร่วมกัน ท่านพุทธทาสอธิบายว่าศีล ก็คือ ตัวศีลธรรมนั่นเอง ซึ่งก่อให้เกิดประโยชน์ในปัจจุบัน และเป็นประโยชน์ขั้นพื้นฐาน คือ สังคมที่สงบสุข ไม่เกิดความวุ่นวายเดือดร้อน

เมื่อศีลบริสุทธิแล้ว ก็ปฏิบัติสมาธิเป็นกระบวนการต่อมา ท่านพุทธทาสได้ให้คำนิยามของ “สมาธิ” ไว้ว่า

สิกขาขั้นที่ 2 ที่สูงขึ้นไปอีก เรียกว่า “สมาธิ” ข้อนี้ได้แก่การที่ผู้ผู้นั้นสามารถบังคับจิตใจของตัวเองไว้ได้ ในสภาพที่จะใช้ให้เป็นประโยชน์มากที่สุดตามที่ตนต้องการ ขอให้นักศึกษาทั้งหลายตั้งข้อสังเกตความหมายของคำว่า สมาธิไว้ ให้ถูกต้อง โดยมากท่านทั้งหลายย่อมจะได้ยินฟังมาแต่ก่อนว่า สมาธินั้นคือ ความตั้งใจมั่นแน่วแน่ ถึงกับว่าผู้นั้นแน่วหนึ่งเหมือนกับท่อนไม้หรือคนตายไปเลย อย่างนั้นเสียโดยมาก หรือที่ดีกว่านั้นก็มักจะกล่าวกันแต่เพียงว่า เป็นจิตที่สงบ เป็นจิตที่บริสุทธิ แต่ลักษณะเพียง 2 อย่างนั้นยังไม่ใช้ความหมายอันแท้จริงของสิ่งที่เราเรียกว่าสมาธิโดยสมบูรณ์ เพราะยังมีอีกคำหนึ่ง ซึ่งกล่าวโดยภาษาไทย ก็ได้แก่การทำจิตนั้นให้เหมาะสมที่จะให้ทำการงานทางจิต เป็นการบังคับจิต ผีกฝนจิต หรืออบรมจิต หรืออะไรก็ตามแต่ ให้จิตอยู่ในลักษณะที่พร้อม ที่มีสมรรถภาพถึงที่สุด ในการที่จะปฏิบัติหน้าที่ทางจิต ข้อนี้เองเป็นความมุ่งหมายอันแท้จริงของสิ่งที่เรียกว่า สมาธิ⁵⁰

การฝึกสมาธิก็สามารถฝึกได้ด้วยกรรมฐาน ซึ่งมีหลากหลายวิธีด้วยกัน เช่น กสิณ 10 การเจริญอสุภกรรมฐาน 10 การเจริญอนุสสติ 10 การเจริญพรหมวิหารกรรมฐาน 4 การเจริญอรูปกรรมฐาน 4 การเจริญปฏิกุศลสัญญากรรมฐาน กับ ชาติวุตถานกรรมฐาน เป็นต้น

ในการฝึกสมาธิผู้ปฏิบัติจะสามารถปรับระดับจิตใจให้มีกำลังมากขึ้น ทำให้สามารถข่มกิเลสอย่างกลางได้ คือ นิเวรณ 5 กามฉันทะ พยาปาทะ ถีนะมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจจา จิตใจที่อยู่ในแดนตั้งมั่นในกุศลจะบริสุทธิ สงบ เยือกเย็น ไม่หดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน สบายใจ ผ่อนคลาย อิ่มเอิบ ปลอดภัย ผ่องใส มีความสุข เรียกว่าฌานสุข ทำให้จิตเหมาะแก่การงานและการอบรมปลุกฝังคุณธรรม ต่างๆ มีคุณสมบัติพร้อมที่จะเจริญปัญญาอันดับต่อไป

สุดท้ายคือปัญญาและเป็นที่สุด เนื่องจากนำมาซึ่งนิพพาน คือ การละกิเลสได้โดยสิ้นเชิง ปัญญา หมายถึง

⁵⁰ พุทธทาสภิกขุ , คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์ , หน้า 72-73 .

ศึกษาชั้นที่ 3 นั้น เรียกว่าปัญญาศึกษา ศึกษาคำนี้หมายถึงการฝึกฝนอบรม ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจอันถูกต้องและสมบูรณ์ถึงที่สุดในสิ่งทั้งปวงที่เป็นจริง ความหมายของเรื่องนี้ สำคัญอยู่ตรงที่คำว่า “ตามเป็นจริง” หรือตามที่พระบาลีว่า ยถาภูตัง แปลว่า ตามที่มันเป็นจริง⁵¹

การเจริญปัญญาหรือวิปัสสนาจะได้ญาณ การพัฒนาปัญญาจะเป็นไปที่ละขั้นตอน ค่อยๆตระหนักรู้ถึงไตรลักษณ์อันเป็นความเป็นจริงของโลก ซึ่งปัญญาในแต่ละขั้นก็จะทำให้สามารถละกิเลสได้ ดังนี้⁵²

- (1) ทิฏฐิวินิสุตติ คือ ความหมดจดแห่งทิฏฐิที่เห็นผิด
- (2) กังขาวิตรณวินิสุตติ คือ ความหมดจดแห่งความรู้ ข้ามความสงสัยได้
- (3) มัคคามัคคญาณทัสสนวินิสุตติ คือ ความหมดจดแห่งความรู้เห็นว่าทางหรือมิใช่ อะไรเป็นทางที่ถูกต้อง
- (4) ปฏิปทาญาณทัสสนวินิสุตติ คือ ความหมดจดแห่งความรู้ ความเห็นในทางปฏิบัติ ได้แก่
 - อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ คือ ญาณที่ทำให้เห็นไตรลักษณ์ ความเกิดและสับไปในชั้นที่ 5 เนื่องจากขาดเหตุปัจจัยได้ชัดเจน
 - กังขานุปัสสนาญาณ เป็นญาณที่เห็นแต่ความแตกดับในชั้นที่ 5 มีอานิสงส์ คือ ละความติดใจในภพได้ ละความยินดีในชีวิตได้ หมั่นประกอบภาวนา เลี้ยงชีพชอบ ละความขวนขวาย ปราศจากความกลัว ได้ขันติโสรัจจะ อดทนต่อความยินดียินร้าย
 - ภัยตูปัฏฐานญาณ คือ ญาณที่เห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัวมีแต่ความดับไป ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต
 - อาทีนวานุปัสสนาญาณ เมื่อพิจารณาต่อก็จะเห็นถึงโทษของรูปนาม
 - นิพพิทานุปัสสนาญาณ เกิดความเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง
 - มุญจितุกัมมตาญาณ เมื่อเบื่อหน่ายแล้วจึงต้องการหลุดพ้นออกจากสังขารทั้งปวง

⁵¹ พุทธทาสภิกขุ , คู่มือมนุษย ฉบับสมบูรณ์ , หน้า 74 .

⁵² สรุปลความจาก เรื่องเดียวกัน , หน้า 148-179 .

- ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ พิจารณาทบทวนถึงไตรลักษณ์ นับเป็นการปล่อยวาง
 - สังขารุเบกขาญาณ เมื่อทบทวนบ่อยเข้าก็จะสามารถปล่อยวางรูปนามได้ละทิ้งความกลัว และความยินดี
- (5) ญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ สามารถละกิเลสได้ เป็นอริยมรรค และได้รับอริยผล

การเจริญสมาธิและปัญญาจะทำให้ตระหนักรู้ถึงอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ขจัดอวิชชา เกิดสติรู้เท่าทันปัจจุบัน สามารถตัดการเกิด”ตัวกู”ได้อย่างทันท่วงที เป็นการตัดภพตัดชาติ ตัดความทุกข์ที่อยู่แต่ละขณะจิต

ความเป็นนรก เป็นเดรัจฉาน เป็นเปรต เป็นมนุษย์ เป็นเทวดา นั้นจะเกิดขึ้นที่นี้และเดี๋ยวนั้นนั่น คือ ทุกครั้งในทันทีที่มีการกระทำกรรม การกระทำกรรมก็มีทุกครั้งที่มีการสัมผัสด้วยอวิชชา คือ ผลอสติไปสัมผัสทางตา ทางหู เป็นต้น ด้วยอวิชชา สัมผัสนั้นจะทำให้เกิดกรรม แล้วก็จะเกิดมีผลอย่างใดอย่างหนึ่งใน 5 อย่างนั้น แต่ถ้าสัมผัสนั้นไม่ประกอบด้วยอวิชชา มันกลายเป็นกิริยาเท่านั้น⁵³

ง. อริยบุคคล

จะเห็นได้ว่าในกระบวนการละกิเลสจิตใจของคนเราสามารถที่จะพัฒนาได้เป็นขั้นเป็นตอนไป ในภาษาธรรม โลกียภูมิ และโลกุตระภูมิ ก็คือ สภาวะของจิตใจนั่นเอง

ภูมิ หมายถึง สถานะทางจิตที่เป็นอยู่อย่างไร คำว่า ภพ หมายถึง ที่อาศัยของสัตว์ ซึ่งมีจิตต่าง ๆ กัน...คนเราคนหนึ่งๆ ในโลกนี้ อาจจะมีจิตตกอยู่ใน 3 ภูมินี้ ภูมิใดภูมิหนึ่ง ในเวลาใดเวลาหนึ่งได้ด้วยกันทั้งนั้น⁵⁴

โลกียภูมิ ก็คือ ภูมิของจิตที่ต่ำอยู่ในขนาดที่สิ่งต่างๆ ในโลกมีอิทธิพลเหนือจิตได้ โลกียภูมินั้น ท่านแบ่งโดยสรุปที่สุดออกเป็น 3 พวกด้วยกัน กล่าวคือ กามาวจรภูมิ หมายถึง ภูมิของจิตที่ยังต่ำจนพอใจในกามทั้งปวง นี่เป็นภูมิแรก ภูมิถัดไปคือ รูปาวจรภูมิ ได้แก่ ฐานะของจิตที่ไม่ต่ำจนถึงกับพอใจในกาม แต่ว่ายังพอใจ

⁵³ พุทธศาสนิกชน , กรรมเหนือกรรม , หน้า 80.

⁵⁴ พุทธศาสนิกชน , คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์ , หน้า 176-177 .

ในความทุกข์ที่เกิดมาแต่สมมติ ที่มีอารมณ์เป็นรูปธรรมสิ่งใดๆก็ได้ ที่ไม่เกี่ยวกับกาม ภูมิที่ถัดไปอีก คือ อรูปาวจรภูมิ ได้แก่ สภานะของจิตที่ยังพอใจในความทุกข์หรือความสงบที่สูงขึ้นไปกว่านั้นอีกชั้นหนึ่ง ได้แก่ความสุขหรือความสงบอันเกิดแต่สมมติ ที่มีสิ่งที่ไม่ใช่รูปเป็นอารมณ์⁵⁵

สำหรับโลกีย์ภูมิ เมื่อใดจิตของผู้ใดตั้งอยู่ในภูมิใด เมื่อนั้นโลกที่เขากำลังอาศัยอยู่นั้นก็จะกลายเป็นภพชื่อนั้นไปทันที ส่วนโลกุตตรภูมินั้น ท่านอธิบายว่าไม่ได้เอาสภาพของจิตที่กล่าวมาแล้วเป็นหลักเกณฑ์ แต่ว่าเอาลักษณะของจิตอีกรูปแบบ คือ การละกิเลสในจิต ที่แต่ละอริยบุคคลแต่ละประเภทสามารถละได้แล้ว มาเป็นหลักเกณฑ์แบ่งแยก

คำว่า โลกุตตระ หรืออยู่เหนือโลกนี้ หมายถึงจิตใจ มิได้หมายถึงร่างกาย...
ร่างกายจะอยู่ตรงไหนไม่สำคัญ แต่เอาเป็นเกณฑ์ตรงที่จิตใจ ถ้าจิตใจอยู่เหนือการครอบงำของโลก ซึ่งหมายถึงอยู่เหนือการครอบงำของกิเลส ตัณหา...ก็เรียกว่าผู้นั้นตั้งอยู่ในโลกุตตรภูมิตามขั้นตามส่วน⁵⁶

โลกุตตรภูมิแบ่งออกเป็น 4 ขั้น ดังนี้

พระโสดาบัน หมายถึงบุคคลที่มีศีลบริสุทธิ์ และสามารถละกิเลสได้ 3 อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สิ้นพตปรามาส

พระสกิทาคามี หมายถึงบุคคลที่นอกจากจะละกิเลส 3 อย่างที่พระโสดาบันละได้แล้ว ยังสามารถบรรเทาโลภะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงระดับหนึ่ง มีความผูกพันอาลัยในกามเพียงเล็กน้อยที่สุด

พระอนาคามี หมายถึงบุคคลที่ ละกิเลสได้อย่างพระสกิทาคามีแล้ว ยังละกามราคะ และปฏิฆะได้หมดสิ้น

สุดท้ายก็คือ พระอรหันต์ หมายถึงบุคคลที่ละกิเลสได้อย่างพระอนาคามีแล้ว ยังละรูปราคะ อรูปราคะ มานะอุทธัจจะ และอวิชชา ได้ หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง อนุสัย 7 คือ กามราคะ ปฏิฆะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา มานะ ภวราคะ และอวิชชา เป็นการละกิเลสได้โดยเด็ดขาด ไม่มีทางที่กิเลสจะเข้ามาสร้างความทุกข์ใจได้อีก

จะเห็นได้ว่าคำว่า “พระอริยบุคคล” นั้นมิได้ขึ้นอยู่กับสิ่งภายนอกอย่างภพภูมิตามความหมายของจริยศาสตร์เชิงอภิปรัตถญา แต่ขึ้นกับสภาวะในจิตใจที่ปราศจากกิเลส

⁵⁵ พุทธศาสนิกชน , คู่มือมนุษย ฉบับสมบูรณ , หน้า 176 .

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน , หน้า 179 .

พระสงฆ์ภาษาธรรม หมายถึง คุณธรรม หรือพระธรรมอีกเหมือนกัน พระสงฆ์ภาษาคน หมายถึง ตัวนักบวช พระสงฆ์ภาษาธรรมะ หมายถึง คุณธรรม ที่มีอยู่ในจิตใจของคน อย่างที่เราเรียกว่า พระสงฆ์มี 4 โสดา สกิทาคา อนาคา และอรหันต์นี้ก็หมายถึงคุณธรรม ไม่ได้หมายถึงตัวคน เพราะเปลือกหรือตัวคนนั้น มันเหมือนๆ กันหมด ไม่ว่าของใคร ผิดกันแต่คุณธรรมในใจที่ทำให้เป็นพระโสดา สกิทาคา อนาคา และ อรหันต์ขึ้นมาเราควรรู้จัก พระสงฆ์ในภาษาธรรมกันเสียบ้าง⁵⁷

ในภาษาธรรม พระอรหันต์ก็คือ ผู้ที่ดำรงชีวิตอยู่ได้โดยไม่ถูกครอบงำจากกิเลสทั้งปวง โดยสิ้นเชิง ได้รับความสุขอันแท้จริงภายในจิตใจ ภายในชีวิตประจำวัน ขณะที่พระอริยบุคคลอื่นยังนับว่ามีกิเลสอยู่ ก็ยังคงมีความทุกข์อยู่ แต่ก็เบาบาง

แต่ที่จริง ถ้าเราไม่ตะลึงคำว่ารรรคผลนิพพาน อันเป็นนามที่ถูกยกขึ้นบูชาจน จนมนุษย์ลืมไปว่าเป็นของสำหรับเราเองแล้ว เราจะค่อยๆ พบได้เองว่าคำนี้เป็นเพียงชื่อของผลแห่งงานอันเป็นหน้าที่ที่มนุษย์ทุกคน จำเป็นจะต้องทำเพื่อความสุขทางใจ สูงขึ้นไปตามลำดับจนถึงผลอันสุดท้ายเท่านั้น

คำว่า “อริยบุคคล” จะไม่เป็นของมีค่าอะไรเลยถ้าหากว่า คำนี้มีได้เป็นชื่อแห่งสถานะ ที่มนุษย์ธรรมดา สามารถ ผู้ได้มรรคผล หรือ ลูถึงได้ คำนี้เป็นชื่อของมนุษย์ อริยบุคคล คือ มนุษย์ผู้ไม่เหลวไหลต่อการแสวงสุขแท้จริง ผู้มีสุข ชนิดแท้จริงจริง จนในที่สุดก็ได้บรรลุสุขนั้น⁵⁸

จะเห็นได้ว่าในการอธิบายพุทธจริยศาสตร์แบบจิตวิทยาก็สามารถอธิบายถึงมโนทัศน์ต่างๆ ทั้งเรื่องความทุกข์ การเวียนว่ายตายเกิด นรก สวรรค์ พระอริยบุคคลได้ โดยการอธิบายเน้นมิติเวลาในปัจจุบันเป็นหลัก ต่างจากเชิงอภิปรายที่อธิบายอยู่ในกรอบเวลาอันยาวนาน นิพพานที่เคยรู้สึกว่าเป็นสิ่งที่ยาวนาน ต้องเวียนว่ายตายเกิดมากมายหลายชาติก็กลับมาสู่วันในชีวิตประจำวัน เป็นส่วนหนึ่งที่สัมผัสได้ในชีวิตประจำวัน ความทุกข์เป็นปัญหาในปัจจุบันที่ต้องแก้ไข จึงต้องมีสติเพื่อที่จะดับทุกข์ในแต่ละขณะจิต และประโยชน์ของไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ก็

⁵⁷พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน-ภาษาธรรม, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, 2529) หน้า 10 .

⁵⁸พุทธทาสภิกขุ, ศิลปะการดำเนินชีวิต , พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, 2529)

สามารถได้รับในชาตินี้ ทั้งประโยชน์ความสงบสุขอันแท้จริงในใจของตนเองและความสงบสุขของสังคม

ธรรมะช่วยให้เรารู้จักมีชีวิตอย่างถูกต้อง รู้จักมีสิ่งแวดล้อมชีวิตและใช้มันอย่างถูกต้อง มีหน้าที่การงาน ทรัพย์สมบัติ เกียรติยศ ชื่อเสียง มิตรสหาย ฯลฯ อย่างถูกต้อง คือเป็นไปเพื่อสันติสุขส่วนบุคคลและสันติภาพของส่วนรวม สิ่งที่เราเรียกว่า บาป โศคร้าย หรือ ซวย ตลอดจนชาติย่อมไม่มีแก่ผู้ประพฤติธรรม ข้อนี้หมายความว่า นรก ย่อมไม่มีสำหรับบุคคลชนิดนี้ มีแต่สวรรค์ นับแต่วินาทีที่เขาประพฤติธรรมเป็นต้นไปทีเดียว⁵⁹

แท้จริงแล้วการตีความปฏิจลสมุปาบทไม่ใช่แนวความคิดใหม่แต่ประการใด เพียงแต่ไม่มีผู้นิยม จวบจนท่านพุทธทาสหยิบยกขึ้นมาอธิบายและชี้ให้เห็นถึงความสำคัญ พระเทพเวทีระบุว่า⁶⁰สามารถยืนยันการตีความแบบชั่วคราวนี้ได้จากบางพระสูตรในพระไตรปิฎก เช่น ทุกขนิโรธสูตร⁶¹ โลกนิโรธสูตร⁶² พระอภิธรรมบาลี⁶³ และตั้งเช่นในเจตนาสูตร⁶⁴ ดังนี้

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมจงใจ ย่อมดำริ และครุ่นคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอารมณ์ปัจจัยเพื่อความตั้งอยู่แห่งวิญญูณ เมื่อมีอารมณ์ปัจจัย ความตั้งมั่นแห่งวิญญูณจึงมีเมื่อวิญญูณนั้นตั้งมั่นแล้ว เจริญขึ้นแล้วความบังเกิดคือภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อมีความบังเกิดคือภพใหม่ต่อไป ชาติ ชราและมรณะโสภปริเทวทุกขโทมนัสและอุปายาส จึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่จงใจ ไม่ดำริ แต่ยังคงครุ่นคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอารมณ์ปัจจัยเพื่อความตั้งอยู่แห่งวิญญูณ เมื่อมีอารมณ์ปัจจัย ความตั้งมั่นแห่ง วิญญูณจึงมี เมื่อวิญญูณนั้นตั้ง

⁵⁹ พุทธทาสภิกขุ , ศึกษาธรรมะอย่างถูกวิธี ธรรมวิภาค นวกฎุมิ , (สุวณฺณวรรณาณี : ธรรมทานมูลนิธิ, 2544) บทนำ .

⁶⁰ พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) , พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , หน้า 84,140-141.

⁶¹ สัจ.นิทาน.16/163/71

⁶² สัจ.นิทาน.16/164/71

⁶³ อภ.วิ. 35/274-430/185-257

⁶⁴ สัจ.นิทาน.16/145-150/64-65

มันแล้ว เจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดคือภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อมีความ
บังเกิดคือภพใหม่ต่อไป ชาติชราและมรณะ โสภปริเทวทุกขโทมนัสและ
อุปายาสจึงมีต่อไป ความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการ
อย่างนี้ ฯ⁶⁵

นอกจากท่านยังกล่าวว่ามีปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา อย่างอรรถกถาวิภังค์แห่งพระ
อภิธรรมปิฎก (สัมโมหวิโนทนี) หน้า 260-275 ซึ่งคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีก็เป็นนิพนธ์ของพระพุทธ
โฆษาจารย์เช่นเดียวกัน เพียงแต่คัมภีร์นี้แตกต่างจากวิสุทธิมรรคตรงที่วิสุทธิมรรคเป็นผลงานเขียน
อย่างอิสระของท่านเอง ส่วนสัมโมหวิโนทนีเป็นอรรถกถาอธิบายความในอภิธรรมปิฎก โดยใน
คัมภีร์สัมโมหวิโนทนีได้อธิบายถึงปฏิจจสมุปบาทไว้ทั้ง 2 รูปแบบ คือ ทั้งแบบข้ามภพ ข้ามชาติและ
ชั่วขณะจิตเดียว

และการตีความปฏิจจสมุปบาทแบบขณะจิตนี้ตามภาษาธรรม แท้จริงแล้วเป็นการ
แปลความหมายที่แฝงอยู่ในคำอธิบายแบบข้ามภพ ข้ามชาติ คือ เป็นส่วนหนึ่งของจริยศาสตร์เชิง
อภิปรชญาณนั่นเอง แต่ว่าเน้นการอธิบายในกรอบเวลาของชาตินี้ ให้ละเอียดลึกซึ้งขึ้น ในขณะที่
ระบบจริยศาสตร์เชิงอภิปรชญาอธิบายในกรอบเวลาที่กว้างกว่า ในอดีตชาติ ชาติภพในปัจจุบัน
ชาติภพในอนาคต

แต่ท่านพุทธทาสได้เสนอความคิดเห็นอันเป็นความคิดเห็นของท่าน คือ ท่านเห็นว่า
ไม่ควรจะตีความปฏิจจสมุปบาทนี้ให้เกี่ยวข้องกับอภิปรชญา เนื่องจากท่านเห็นว่าพุทธศาสนา
เน้นการดับทุกข์ ซึ่งทุกข์นั้นก็เป็นสิ่งที่มีอยู่ในปัจจุบัน การดับทุกข์ก็สามารถทำได้ในปัจจุบัน ไม่ต้อง
รอให้สิ้นชีวิตเสียก่อน ไม่ต้องไปค้นหาในชาติก่อน หรือรอไปดูชาติหน้า นอกจากนั้นเมื่อเข้าใจวงจร
ที่เป็นไปอยู่ในชีวิตปัจจุบันดีแล้ว ก็ย่อมเข้าใจวงจรในอดีต และวงจรในอนาคตไปด้วย เพราะเป็น
เรื่องอย่างเดียวกันนั่นเอง

ท่าที่เช่นนี้ก็ปรากฏในพระไตรปิฎก เช่น จูฬมาลุงโกยวาทสูตร⁶⁶ พระพุทธเจ้าตรัสว่า
การถกเถียงเรื่องอภิปรชญา คือปัญหาที่ว่า โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด ชีพก็อัน
นั้น สรีระก็อันนั้น ชีพอย่างหนึ่ง สรีระอย่างหนึ่ง สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายไปมีอยู่ สัตว์เบื้องหน้าแต่
ตายไปไม่มีอยู่ สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายไปมีอยู่ก็มี ไม่มีอยู่ก็มี สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายไปมีอยู่ก็มีใช่ ไม่

⁶⁵ สัง.นิทาน.16/145/64

⁶⁶ ม.ม.13/146-152/117-121

มีอยู่ก็มีใช่ การขบคิดปัญหาเหล่านี้มันไม่มีประโยชน์ ไม่ทำให้พ้นทุกข์ เปรียบเหมือนคนถูกลูกศร แล้วถามว่าลูกศรนี้ถูกยิงมาจากใคร แทนที่จะไปหาหมอรักษา จึงเป็นปัญหาที่ไม่ทรงพยานกรรม

หรือในเกษตรสูตร⁶⁷ พระพุทธเจ้าทรงตอบปัญญาของชาวกาลามะ เกี่ยวกับการ เลื่อนนับถือความเชื่อเกี่ยวกับการปฏิบัติตนที่มีมากมายหลากหลาย เป็นที่มาของกาลามสูตร และ สุดท้ายก็คือแสดงให้เห็นว่าประโยชน์ของการไม่มีโลภะ โทสะ โมหะ และโทษของโลภะ โทสะ โมหะ เป็นสิ่งที่เห็นได้ในปัจจุบัน และไม่ต้องกังวลถึงโลกหน้า ถ้าโลกหน้ามี เราก็ต้องได้รับ ประโยชน์และโทษนั้น ถ้าโลกหน้าไม่มี เราก็ได้รับที่นี้ ในปัจจุบันแล้ว

ดูกรกาลามชนทั้งหลาย อริยสาวกนั้น มีจิตไม่มีเวรอย่างนี้ มีจิตไม่มีความเบียดเบียนอย่างนี้ มีจิตไม่เศร้าหมองอย่างนี้ มีจิตผ่องแผ้วอย่างนี้ ย่อมได้รับความ อุ่นใจ ๔ ประการในปัจจุบันว่า ถ้าปรโลกมีจริง ผลวิบากของกรรมทำดีทำชั่ว มีจริง เหตุนี้ เป็นเครื่องให้เราเมื่อแตกกายตายไป จักเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ดังนี้ ความอุ่นใจข้อที่ ๑ นี้ พระอริยสาวกนั้นได้แล้ว ก็ถ้าปรโลกไม่มี ผลวิบากของกรรมทำดีทำชั่วไม่มี เราไม่มีเวรไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีทุกข์เป็นสุข บริหารตนอยู่ในปัจจุบันนี้ ดังนี้ ความอุ่นใจข้อที่ ๒ นี้ พระอริยสาวกนั้นได้แล้วก็ถ้าเมื่อบุคคลทำอยู่ เชื่อว่าทำบาป เราไม่ได้คิดความชั่วให้แก่ใครๆ หนเลย ทุกข์จักมาถูกต้องเราผู้ไม่ได้ทำบาปกรรมเล่า ดังนี้ ความอุ่นใจข้อที่ ๓ นี้ พระอริยสาวกนั้นได้แล้ว ก็ถ้าเมื่อบุคคลทำอยู่ ไม่เชื่อว่าทำบาป เราก็ได้พิจารณา เห็น ตนว่าเป็นคนบริสุทธิ์แล้วทั้งสองส่วน ดังนี้ ความอุ่นใจข้อที่ ๔ นี้ พระอริยสาวกนั้นได้แล้ว ดูกรกาลามชนทั้งหลาย อริยสาวกนั้น มีจิตไม่มีเวรอย่างนี้ มีจิตไม่มีความเบียดเบียนอย่างนี้ มีจิตไม่เศร้าหมองอย่างนี้ มีจิตผ่องแผ้วอย่างนี้ ย่อมได้รับความอุ่นใจ ๔ ประการนี้แลในปัจจุบัน ฯ

ดังนั้นการตีความปฏิจลสัมมุขปาทีที่ถูกจึงควรใช้การตีความแบบภาษาธรรมให้สอดคล้องกับหลักของศาสนาที่เน้นการดับทุกข์ในปัจจุบัน และอาจจะสรุปได้ว่า ความมีอยู่หรือไม่มีอยู่จริงของสวรรค์ นรก เทวดา ฯลฯ ไม่ขัดคำสอนหลักของศาสนาพุทธ เพราะว่าตามคติของพุทธอาจบรรลุนิพพานได้ในชาตินี้ ศาสนาพุทธสอนว่าความทุกข์เกิดจากตัณหา การขจัดตัณหาได้ที่ละน้อยจนกระทั่งสิ้นเชิง เป็นการดำเนินวิถีตามแนวพุทธ และการดำเนินชีวิตตามวิถีนี้จะเชื่อไม่เชื่อเรื่องสวรรค์ นรก ฯลฯ ก็ได้

⁶⁷ อง.ติก.20/505/180

อย่างไรก็ดีการเสนอความคิดของท่านไม่น่าจะสรุปได้ว่าเป็นอุจเฉททิกฺกุสิ แต่สรุปได้ว่า ท่านเห็นว่าการตีความเชิงจิตวิทยาที่เพียงพอในการอธิบายพุทธจริยศาสตร์ โดยไม่จำเป็นต้องอ้างอิงมโนทัศน์ทางด้านอภิปรัชญา ซึ่งนอกจากการตีความเชิงจิตวิทยาจะสอดคล้องกับหลักสำคัญของพุทธศาสนาที่เน้นการขจัดทุกข์ในปัจจุบันแล้ว ท่านพุทธทาสภิกขุยังได้ชี้ว่าการอธิบายพุทธจริยศาสตร์อธิบายในกรอบเวลาอันยาวนานเกินชาติที่สามารภระจกษได้นั้น อาจจะทำให้เกิดปัญหาในการอธิบายระบบจริยศาสตร์ได้ เนื่องจาก

• เอื้อให้เกิดความคิดแบบสัสตทิกฺกุสิ

ท่านพุทธทาสภิกขุเห็นว่า การตีความปฏิเสธสมุปบาทแบบข้ามข้ามชาตินั้นเอื้อให้เกิดการตีความว่าพุทธศาสนาเป็นสัสตทิกฺกุสิ คือ ความเห็นที่ว่ามัตตาเป็นสิ่งจริงแท้ ซึ่งพระพุทเจ้าถือว่าเป็นมิจฉาทิกฺกุสิ

ที่นี้ในทางอรรถะมันก็ผิด ผิดที่มันเห็นง่าย ๆ ก็คือว่าการตรัสปฏิเสธสมุปบาทนี้ เป็นการตรัสให้คนรู้เรื่อง มิจฉาทิกฺกุสิ แล้วทำลายความยึดมั่นถือมั่นว่ามัตตาว่าสัตว์ ว่าบุคคลเสีย จึงได้ตรัสให้มันติดต่อกันไปเรื่อยทั้ง 11 อาการ เพื่อให้เห็นว่าไม่มีตรงไหนจะเป็นอัตตาตัวตนได้ ที่นี้มีผู้มาอธิบายกันเสียใหม่ โดยให้ปฏิเสธสมุปบาทสายเดี่ยวคร่อม 3 ชาติ แล้วให้เนื่องเป็นคนเดียวกัน กิเลสของคนในชาติก่อนทำให้เกิดวิบากกรรมในชาตินี้ตอนหนึ่ง วิบากในชาตินี้มีแล้วทำให้เกิดกิเลสในชาติใหม่ แล้วทำให้เกิดวิบากในชาติหน้า แล้วทำให้เกิดวิบากในชาติหน้า เมื่อสอนปฏิเสธสมุปบาทอย่างนี้ มันกลายเป็นสอนเรื่องอัตตาทลายเป็นสอนว่ามีอัตตาตัวตน สัตว์บุคคลเวียนว่ายในสังสารวัฏฏ์ เหมือนกับมิจฉาทิกฺกุสิของภิกษุชื่อสาติเกวัญญบุตร ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น มันกลับไปสอนให้มีอัตตา⁶⁸

ในพระไตรปิฎกพระพุทธเจ้าได้วิจารณ์แนวความคิดแบบสัสตทิกฺกุสิ ดังนี้

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อนึ่ง เมื่ออัตตามีอยู่ บริหารที่เนื่องด้วยอัตตาก็พึงมีวาของเรา

⁶⁸ พุทธทาสภิกขุ , เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท : ปฏิเสธสมุปบาท หลักปฏิบัติ อริยสัจที่สมบูรณ์แบบ , หน้า 44-45 .

อย่างนั้น พระเจ้าข้า
 คุณกรภิกษุทั้งหลาย อนึ่ง เมื่อบริหารเนื่องอิตตามิอยู่ อิตตาทิงมีว่า
 ของเรา

อย่างนั้น พระเจ้าข้า
 คุณกรภิกษุทั้งหลาย เมื่ออิตตาและบริหารเนื่องด้วยอิตตาที่บุคคล
 ถือเอาไม่ได้ โดยความเป็นของจริง โดยความเป็นของแท้ เหตุแห่ง ทัฏฐิว
 นั้น โลก นั้นอิตตา ในปรโลก เรานั้นจักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน คงที่ ไม่มี
 แปรปรวนเป็นธรรมดา จักตั้งอยู่ด้วยความเที่ยงอย่างนั้นข้อนี้เป็นพาลธรรม
 บริบูรณ์สิ้นเชิงมิใช่หรือ?

ข้อนี้ โฉนจะ ไม่เพียงเป็น พระเจ้าข้า เป็นพาลธรรมบริบูรณ์สิ้น
 เชิงทีเดียว พระเจ้าข้า.

คุณกรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นเป็นโฉน
 รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง?

ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า.

ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า?

เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า.

ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือ
 ที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่านั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา?

ข้อนั้นไม่ควรเลย พระเจ้าข้า.⁶⁹

พระพุทธเจ้าทรงวิจารณ์ว่า แนวความคิดแบบสัสสตวาท คือ เห็นว่ามีอิตตาเป็น
 สิ่งเที่ยงแท้ นั้นจะส่งผลให้ผู้ที่ยึดถือในความคิดนี้ เกิดความยึดมั่นถือมั่นในอิตตาที่เที่ยงแท้นั้นขึ้น
 อย่างแน่นอน และเมื่อเกิดความยึดมั่นว่ามีตัวตนแล้ว ก็เกิดความยึดมั่นว่าเป็นของตนตามมา
 ซึ่งความยึดมั่นหรืออุปาทานในตัวตนนี้จะเป็นบ่อเกิดของตัณหาและความทุกข์ในกายภาคหน้า
 การเข้าใจรูปแบบการเวียนว่ายตายเกิดที่ถูกต้อง คือ แบบปฏิจสุมุขบาท จะต้องไม่มีอิตตาที่เที่ยง
 แท้ จะทำให้ผู้ที่เชื่อถือทำลายอุปาทาน ไม่ยึดมั่นถือมั่นในอิตตา ซึ่งเป็นบ่อเกิดตัณหา และไม่เกิด
 ความทุกข์ ดังนั้นความเชื่อในการเวียนว่ายตายเกิดแบบไม่มีอิตตาที่เที่ยงแท้จึงมีความสำคัญในการ
 ละความทุกข์

• ประสพปัญหาในการอธิบายเรื่องกรรมและวิบาก

⁶⁹ ม.ม. 12/284/191

ในการอธิบายปัจเจกสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ จะอธิบายว่าเมื่อกิเลสและกรรมที่เกิดขึ้นในอดีตจะส่งผลมาถึงในชาติปัจจุบัน และกรรมในชาติปัจจุบันก็จะส่งผลไปในชาติหน้า ทำให้ท่านพุทธทาสวิจารณ์ว่าจะเกิดปัญหาขึ้นในการอธิบายระบบจริยศาสตร์ คือ เนื่องจากว่าทำให้ขาดลักษณะสำคัญที่พุทธจริยศาสตร์เน้น คือ วิริยะวาท ซึ่งก็คือแนวความคิดที่ว่า ความพยายามของมนุษย์มีผล แสดงให้เห็นว่ามนุษย์จึงมีทางเลือกในการกระทำในทางศีลธรรม ซึ่งถ้าหากมนุษย์ขาดความสามารถในการเลือกการกระทำและวิถีชีวิตแล้ว ก็จะทำให้ไม่สามารถอธิบายถึงระบบ จริยศาสตร์ได้

การอธิบายปัจเจกสมุปบาทให้เป็น 3 ชาติคร่อมกันนี้ไม่มีประโยชน์อะไรเลย เพราะมันใช้ปฏิบัติอะไรไม่ได้ เมื่อเหตุมันอยู่ชาติไหน ผลมันอยู่ในชาตินี้แล้ว จะแก้ไขอะไรได้ แล้วเหตุมีอยู่ชาตินี้จะได้ผลต่อในชาติหน้า แล้วมันจะได้ประโยชน์อะไรกับใครนอกจากพวกที่ถือลัทธิสัสตทิกฏฐิ แล้วก็นั่นเอง⁷⁰

มันก็เป็นอันว่าไม่มีวิบากของกรรมไหนที่เราได้รับในชาติที่เราทำนั้นเลย ก็แปลว่าเราไม่มีโอกาสได้รับผลกรรมทันชาติที่เรามีตาเห็นเลย ผู้มีกิเลสหรือผู้ทำกรรมจะไม่ได้ผลของกรรมในชาติปัจจุบันทันตาเห็นเลย ต้องรอไว้ต่อชาติหน้าเรื่อย ...ที่นี้ความเสียหายใหญ่หลวง ก็คือ เราหมดอิสรภาพที่จะควบคุมกิเลสหรือกรรม เพราะมันอยู่เสียคนละชาติกับเราเรื่อยไป ชาตินี้เป็นวิบาก ตัวเรานี้เป็นวิบาก เรานั่งอยู่นี้เป็นวิบาก แล้วต้นเหตุของวิบากนี้คือกรรมและกิเลสที่อยู่ชาตินั้น ชาติที่ปลิวมา แล้วกิเลสและกรรมที่ชาตินี้มันจะไปมีผลเป็นวิบากชาติหน้านั้น เราก็ไม่ได้รับประโยชน์อะไร นี้เรียกว่าเราไม่มีอิสรภาพในการที่จะได้รับผลแห่งการกระทำของเราทันตาเห็นในชาตินี้ ไม่อาจจะทำอะไรแล้วได้รับผลเป็นที่พอใจในชาตินี้ได้⁷¹

ประเด็นต่อมาก็คือ ความขัดแย้งในการอธิบายถึงวิบากที่เป็นโลกียสุข ในการอธิบายถึงการเวียนว่ายตายเกิด เราจะพบคำอธิบายในการปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญา โดยการเน้นว่าจะได้รับอานิสงส์ภายนอก เช่น สวรรค์ ทรัพย์ ชื่อเสียง และการไม่มีศีลจะได้รับอานิสงส์ภายนอก เช่น การตกนรก ทำให้เกิดปัญหาว่าขัดแย้งกับคำสอนหลักของศาสนา เรื่อง การละกิเลส เนื่องจากการ

⁷⁰ พุทธทาสภิกขุ , เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท : ปัจเจกสมุปบาท หลักปฏิบัติ อริยสัจที่สมบูรณ์แบบ , หน้า 59 .

⁷¹ เรื่องเดียวกัน , หน้า 62.

มองผลภายนอกในฐานะการให้รางวัลและการลงโทษเชิงศีลธรรม เป็นการจูงใจ ทำให้เกิดความมุ่งหวังในผลภายนอกนั้นมากกว่าที่จะให้ความสำคัญแก่นิพพาน ทำบุญตักบาตรมากกว่าที่จะนั่งสมาธิ ซึ่งขัดแย้งกับคำสอนเรื่องการละกิเลสที่ในขจัดความต้องการในทรัพย์สิน เงินทอง ความสุขภายนอก

“จุดหมายปลายทางของมนุษย์ในพุทธศาสนานั้น ไม่ใช่สวรรค์ ต้องเลยสวรรค์ไป ที่เรียกว่านิพพาน คือ เย็น โดยแท้จริง ฉะนั้นปัญหาเรื่องนรกสวรรค์ ไม่ควรจะมีสำหรับพุทธบริษัท เพราะว่าพุทธบริษัทไม่ต้องการเพียงสวรรค์ นั้นมันคำสอนก่อนพุทธกาล สอนเรื่องสวรรค์ให้หลงใหล เพื่อไปสวรรค์ ให้ศีลธรรมมันดี นั้นยังไม่จบ มีสวรรค์แล้วให้รู้จักความหลอกลวงของสวรรค์ พระพุทธเจ้าตรัสเรื่อง กามาทีนพ คือ โทษของกาม หรือ โทษของสวรรค์ ก็จะออกไปเสียจากกาม เป็นเนกขัมมะ ฉะนั้นเราจะไปมัวเสียเวลากับนรกสวรรค์ทำไม เราไม่ต้องการนรก เพราะมันทนไม่ไหว ก็ไม่เอา แล้วก็ไม่ได้เสียเวลาไปหลงอยู่ในสวรรค์ ซึ่งมันช่วยอะไร ไม่ได้สัก มันดีแต่ทำให้หลงติด ไม่เอา ไม่เสียเวลากับสวรรค์ชนิดนั้น ชนิดกามารมณ์”⁷²

ที่นี้อตมาอยากขอชี้แจงต่อ ถึงข้อที่ว่าทำไม คำว่าเทวดา หรือ คำว่าสวรรค์นี้ มาอยู่ในพุทธภายิต และอยู่ในพระไตรปิฎกโดยตรง ทั้งนี้ก็เพราะว่า ในประเทศอินเดียสมัยนั้น มีความเชื่อเรื่องเทวดา เรื่องนรกสวรรค์ นี้โคณสมบุรณ์แล้ว มีรายละเอียดชัดเจนเหมือนที่กล่าวนี้ทุกอย่างมาแล้วตั้งแต่ก่อนพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น พอพระพุทธเจ้ามีขึ้นในโลก เรื่องเหล่านี้มันมีอยู่แล้ว จะเสียเวลาห้กล่าว ก็ไม่ไหว พิสูจน์ให้คนโง่เห็นก็ไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าท่านจึงเอออวย ไปตามคำที่พูดๆกันอยู่ แต่แล้วก็ทรงแสดงสิ่งที่ดีกว่า ให้เขาละเลิกความสนใจ หรือ ตัดแน่นในสิ่งนั้นเสีย ให้เลิกละความติดแน่นในนรก ในสวรรค์ ในเทวโลก พรหมโลก เหล่านั้นเสีย โดยมาเอาสิ่งที่ดีกว่า คือ เรื่องโลกุตระหรือนิพพาน ทั้งๆที่ไม่ต้องเสียเวลาพิสูจน์เรื่องเทวดา เรื่องนรกสวรรค์ชนิดนั้น ว่ามันมีข้อเท็จจริงอย่างไร⁷³

⁷² พุทธทาสภิกขุ , นรกกับสวรรค์ และการบำรู้งพุทธศาสนาโดยถูกวิธี , พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : กลุ่มศึกษาและปฏิบัติธรรม,2529) หน้า 38-39 .

⁷³ พุทธทาสภิกขุ , คู่มือปฏิบัติธรรม , (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา ,2537) หน้า 360 .

ดังนั้นจึงสามารถสรุปตามความคิดเห็นของท่านพุทธทาสได้ว่า ปัญหาเรื่องความมีอยู่หรือไม่มีอยู่จริงของการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ สวรรค์ นรก เทวดา ฯลฯ จึงไม่เกี่ยวข้องกับคำสอนหลักของศาสนาพุทธ เพราะว่าตามคติของพุทธเราอาจบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ นิพพาน ได้ในชาตินี้ ศาสนาพุทธสอนว่าความทุกข์เกิดจากตัณหา การขจัดตัณหาได้ที่ละน้อยจนกระทั่งสิ้นเชิง เป็นการดำเนินวิถีตามแนวพุทธ

เข้ากับความเชื่อปัจจุบันไม่ได้

ท่านพุทธทาสเสนอว่า สำหรับพุทธจริยศาสตร์แล้ว เป้าหมายสำคัญก็คือการดับทุกข์ ซึ่งเรื่องความทุกข์นี้เป็นเรื่องของสรรพสัตว์ ไม่ว่าจะยุคสมัยหรือสิ่งต่างๆจะเปลี่ยนไปเพียงใดก็ตาม ความทุกข์ก็ยังคงเป็นเรื่องสากล ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่ขึ้นกับเวลาและสถานที่ ดังนั้นคำสอนเรื่องการดับทุกข์ของพุทธศาสนาจึงนับเป็นสิ่งที่ เป็นสากล เหนือกาลเวลา สามารถพิสูจน์ได้ด้วยการปฏิบัติให้เห็นจริง แต่สำหรับคัมภีร์นั้นต่างกัน ในการตีความหมายคำสอนในพระไตรปิฎกนั้น จำเป็นต้องคำนึงถึงเรื่องภาษาที่ใช้อธิบายหลักคำสอน ผู้ที่รับฟังคำสั่งสอน ความเชื่อที่พื้นฐานและประเพณีของคนในยุคสมัยนั้นๆด้วย เนื่องจากว่าในการอธิบายความคิดหนึ่งๆ ในยุคสมัยที่ต่างกัน การใช้ภาษาที่ต่างกันย่อมจะส่งผลต่อรูปแบบการอธิบายความคิดให้ต่างกันไป ซึ่งในส่วนนั้นนับเป็นเปลือกของศาสนาพุทธเท่านั้น ไม่ใช่หัวใจหลัก

อาตมาขอบอกกล่าววว่า อย่าไปถือตามนั้นทุกตัวอักษร มันจะพลาดจากระบบหรือระดับของธรรมะที่เหมาะสมแก่ตน

อาจารย์ชั้นหลังคงจะมองเห็นว่า ก็คนเขายังเชื่อว่าพระจันทร์ พระอาทิตย์ พระราหู เป็นเทพบุตร ก็เลยพูดให้เป็นอย่างนั้นเสียเลย เพื่อให้สามารถเรียกคนทั้งหมดมารับนับถือพระพุทธเจ้า ดูๆมันก็เป็นอุบายเหมือนกัน อุบายลัดสั้น ที่ช่วยให้คนงมงายทั้งหลายทั้งปวง จะได้มานับถือพระพุทธเจ้า เพราะการทำอย่างนั้น มันสามารถจะช่วยพระจันทร์พระอาทิตย์ โดยขับพระราหูไปเสียได้ แล้วคนพวกที่ไปเหยียบพระจันทร์มาแล้ว จนฝุ่นบนผืนดินพระจันทร์ติดเท้ามาแล้ว เขาจะคิดอย่างไร นี่มันนำหัวหรือไม่นำหัว ก็ขอให้ลองคิดดู⁷⁴

สำหรับในปัจจุบันความเชื่อทางด้านวิทยาศาสตร์เข้ามามีอิทธิพลต่อสังคมมากขึ้นเรื่อยๆ ทำให้ความเชื่อเรื่องผลภายนอก บุญ บาป นรก สวรรค์ การเวียนว่ายตายเกิดคลอนแคลน

⁷⁴ พุทธทาสภิกขุ, เพชรในพระไตรปิฎก สวรรค์ในทุกอิริยาบถ, (กรุงเทพฯ : สมชายการพิมพ์, 2529) หน้า 28.

อธิบายได้ยาก ต่างจากอดีตที่มีผู้เชื่อถือกันมากอย่างแทบจะไม่มีข้อสงสัย เนื่องจากไม่สามารถพิสูจน์เชิงประจักษ์ได้ ทำให้พุทธศาสนาเองก็ประสบปัญหาในการอธิบายเรื่องนี้ ท่านเห็นว่าคำอธิบายในส่วนที่เกี่ยวข้องกับนรก สวรรค์ ฯลฯ นี้ เป็นเพียงเปลือกของศาสนาเท่านั้น ไม่จำเป็น ตัวเนื้อแท้ของศาสนาที่เกี่ยวกับความดับทุกข์นั้น เป็นสิ่งที่เป็นวินิยาศาสตร์ สามารถพิสูจน์และทดลองปฏิบัติให้เห็นผลได้ในปัจจุบัน

พุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์มีวิธีการและหลักการอย่างวิทยาศาสตร์และเป็นศาสนาที่ทนต่อการพิสูจน์ด้วยวิทยาศาสตร์ จะเอาวิธีทางปรัชญามาค้นให้พบหัวใจของพุทธศาสนาได้ แต่พบแล้วยังไม่เชื่อทันที ต้องลองปฏิบัติดูก่อน

ที่นี้ เรื่องที่เกี่ยวกับความเห็นหรือความผิดของตนนั้น ต้องให้มันเป็นไปตามหลักของยถาภูตสัมมัมปัญหาเห็นจริงด้วยตนเองว่าจะดับทุกข์ได้อย่างไร จะฟังคำพูดของผู้มีลักษณะน่าเชื่อ ก็ฟังได้ แม้แต่ผู้ที่เป็นครูของตนเองก็ฟังได้ แต่ไม่เชื่อทันที โดยเอามาใคร่ครวญหรือทดลองปฏิบัติดูจนเกิดญาณุตสัมมัมปัญหาเสียก่อน พระสารีบุตรก็ถือหลักนี้ กล่าวทูลเฉพาะพระพักตร์พระพุทธเจ้าว่าถือหลักอย่างนี้⁷⁵

ดังนั้นใช้การตีความแบบจิตวิทยาที่เน้นการอธิบายมโนทัศน์ต่างๆในเชิงประจักษ์ย่อมจะช่วยให้ศาสนาพุทธยังคงแก่นแท้ของศาสนาอยู่ และตรงกับความต้องการของยุคสมัยด้วย ถ้าพูดกับนักศึกษาปริญญาชนทั่วไป จึงจะปลดข้อความในพระไตรปิฎกออกไปเสียสัก 30 เปอร์เซ็นต์ และอีก 30 เปอร์เซ็นต์ ถ้าพูดสำหรับนักศึกษาผู้แตกฉานทางวิทยาศาสตร์และโบราณคดีและประวัติศาสตร์ของพระไตรปิฎกนั่นเอง แต่ถ้าพูดกับคุณย่าคุณยายหรือใครก็ตามที่ยังสมัครจะดีกระป๋องช่วยพระจันทร์แล้ว ขอบอกว่าไม่ต้องฉีก หรือปลดอะไรออกเลยก็ได้ พระไตรปิฎกมีข้อความครบถ้วนสำหรับคนทุกระดับ

ท่านเสนอว่าสำหรับนักศึกษาปริญญาชนในยุคนี้ที่มีความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์แล้วสามารถอธิบายถึงเรื่องการดับทุกข์ที่เป็นแก่นของศาสนาโดยตรง โดยไม่ต้องกล่าวถึงข้อความที่อธิบายถึงเทวดา นรก สวรรค์ การเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติที่มีลักษณะเป็นลัทธิลัทธิ ฯลฯ เหลือแต่ในส่วนที่เป็นการดับทุกข์โดยวิธีทางวิทยาศาสตร์ โดยการกระทำเช่นนี้ถือว่าไม่ขัดกับ

⁷⁵ เรื่องเดียวกัน , หน้า 37.

พุทธศาสนา เนื่องจากในกาลามาสูตฺร พระพุทธเจ้าทรงให้หลักในการยอมรับนับถือความเชื่อเอาไว้ มีใจความว่า ความเชื่อใดๆ ก็ตาม แม้แต่ความเชื่อใดๆ ที่มีอยู่ในคัมภีร์ อย่างพระไตรปิฎกด้วย ต้องไม่เชื่อในทันที หากแต่ควรนำมาพิจารณาก่อนว่าดับทุกข์ได้หรือไม่ เมื่อลองปฏิบัติดูแล้ว เห็นจริงตามนั้น จึงจะค่อยเชื่อ

กาลามาสูตฺรไม่ถูกเอามาทำให้แพร่หลายเหมือนสูตรอื่นๆ ทั้งที่เป็นสูตรที่สำคัญที่สุดที่จะช่วยให้เกิดผลดีดังกล่าวแล้ว คือทำพุทธศาสนาให้เป็นพุทธศาสนา ทำพุทธศาสนาให้เป็นศาสนาที่สามารถสู้หน้ากันกับ ความก้าวหน้าในโลกแห่งยุคปรมาณู ไลน์สไตน์ ปรมาจารย์ทางวิทยาศาสตร์ได้พูดเป็นหลักไว้ว่า ศาสนาที่จะเหลืออยู่เพียงศาสนาเดียวในโลกแห่งยุคปรมาณูนั้น คือศาสนาที่ *can cope the modern needs* คือที่สามารถเผชิญหน้ากันได้กับความต้องการของมนุษย์แห่งยุค ซึ่งก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์เรื่อยไป นี่หมายถึง โลกในสมัยที่วิทยาศาสตร์เป็นไปอย่างสูงสุดแล้ว ศาสนาจะเหลืออยู่เพียงศาสนาเดียว คือศาสนาที่คงกระพันชาตรี สามารถเผชิญหน้ากันได้กับความต้องการของคนยุคนั้น ศาสนานอกนั้นจะค่อยๆ ตกไปจากความนิยม เพราะไม่สามารถเผชิญหน้า⁷⁶

อย่างไรก็ดีถึงแม้ว่าการอธิบายระบบพุทธจริยศาสตร์เชิงจิตวิทยาจะสามารถอธิบายมโนทัศน์ต่างๆ ได้ แต่ว่าการอธิบายพุทธศาสนาเพียงจริยศาสตร์เชิงจิตวิทยาแบบเดียวไม่อาจจะพอต่อการอธิบายพุทธจริยศาสตร์ให้สมบูรณ์ได้ พุทธจริยศาสตร์แบบจิตวิทยาเป็นเพียงส่วนหนึ่งของระบบพุทธจริยศาสตร์ ดังนั้นข้อเสนอของท่านพุทธทาสที่เสนอว่าไม่จำเป็นจะต้องอธิบายจริยศาสตร์ด้วยคำสอนในส่วนของอภิปรัชญา ซึ่งรวมไปถึงมโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ นั้นเป็นการละเลยมโนทัศน์สำคัญที่จำเป็นในการอธิบายพุทธจริยศาสตร์ ดังจะที่

อภิปรายไว้ในบทต่อไป

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁷⁶ พุทธทาสภิกขุ, เพชรในพระไตรปิฎก สวรรค์ในทุกอิริยาบถ, หน้า 51-52 .

บทที่ 3

บทบาทของมโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในระบบพุทธจริยศาสตร์

3.1 สรุปเนื้อหาและอภิปราย

ในการอ้างเหตุผลของพุทธจริยศาสตร์ เริ่มต้นที่เห็นว่าความทุกข์ทั้งหลายทั้งปวงเป็นสิ่งที่ไม่พึงปรารถนาที่หลีกเลี่ยง โดยความทุกข์นี้สืบเนื่องมาจากการกระทำของแต่ละบุคคลเป็นต้นเหตุ จึงสามารถสรุปเป็นหลักเกณฑ์ในการพิจารณาการกระทำว่าควรทำหรือไม่ว่า ควรทำสิ่งที่มีประโยชน์หรือให้ความสุข ไม่ควรทำสิ่งที่ไม่ดี โทษ หรือให้ความทุกข์

ในการอธิบายถึงความทุกข์ ต้นเหตุของความทุกข์ และการดับทุกข์ สามารถอธิบายได้ในกรอบเวลา 2 แบบ คือ ในปัจจุบัน หรือที่เห็นได้ในชาตินี้ อันได้แก่จริยศาสตร์แบบจิตวิทยา และในกรอบเวลาที่ยาวนานหลายชาติ อดีตชาติ ชาติปัจจุบัน และชาติหน้า อันได้แก่จริยศาสตร์แบบอภิปราย โดยระบบจริยศาสตร์เชิงอภิปรายนี้จะรวมระบบจริยศาสตร์เชิงจิตวิทยาด้วย เนื่องจากการอธิบายครอบคลุมเวลาในชาตินี้ จึงกล่าวได้ว่าระบบจริยศาสตร์เชิงจิตวิทยาเป็นส่วนหนึ่งของระบบจริยศาสตร์เชิงอภิปราย แต่ในการอธิบายถึงระบบจริยศาสตร์ของพุทธศาสนา นักปราชญ์ทางพุทธบางท่าน เช่น ท่านพุทธทาส จะเน้นการอธิบายถึงระบบจริยศาสตร์ในรูปแบบเชิงจิตวิทยามากกว่าเชิงอภิปราย เนื่องจากเห็นว่า การอธิบายในเชิงอภิปรายจะประสบปัญหาบางประการ และเห็นว่า การอธิบายจริยศาสตร์ของพุทธศาสนาด้วยจริยศาสตร์แบบจิตวิทยาก็เพียงพอ สามารถที่จะอธิบายเนื้อหาทั้งเรื่อง ความทุกข์ กรรม นิพพาน นรก สวรรค์ และศีล สมาธิ ปัญญา รวมไปถึงสามารถอ้างเหตุผลในการปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญาได้

บาลีชั้นเดิม คือ พระสูตรทั้งหลาย กล่าวบรรยายเรื่องชาติก่อน ชาติหน้า นรก สวรรค์ ใวน้อยนัก โดยมากท่านเพียงเอ่ยถึงหรือกล่าวถึงเท่านั้น แสดงถึงอัตราส่วนของการให้ความสนใจแก่เรื่องนี้ว่ามีเพียงเล็กน้อย ในเมื่อเทียบกับคำสอนเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตในโลก หรือข้อปฏิบัติจำพวก ศีล สมาธิ ปัญญา⁷⁷

⁷⁷ พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) , พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , หน้า 199 – 200.

ธรรมเนียมปฏิบัติเป็นสิ่งที่มีความหมายอยู่แล้วในตัวเอง โดยมีพัก
ต้องเชื่อในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดหรือไม่ และการคาดเดาถึงชีวิต
ในอนาคตนั้น เป็นเพียงความไขว่เขวที่ทำให้เราหลงออกนอกเส้นทาง⁷⁸
ทรรศนะเช่นนี้้นำเราไปยืนตรงจุดไหน ดูเหมือนจะมีทางเลือกอยู่
สองทางคือ เชื่อกับไม่เชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด แต่ทางเลือกที่
สามก็มีเหมือนกัน คือ ยอมรับอย่างซื่อตรงสุดๆ ว่าเราไม่รู้ เราไม่จำ
เป็นต้องรับเอาความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดตามความหมาย
ของคำๆ นั้น⁷⁹

เหตุผลที่ทำให้ท่านพุทธทาสเน้นการอธิบายแบบจิตวิทยามากกว่าก็เนื่องมาจาก
ปัญหาของระบบพุทธจริยศาสตร์แบบอภิปรัชญาดังที่ได้กล่าวถึงในบทที่แล้ว อย่างไรก็ตามปัญหา
เหล่านี้ อาจจะกล่าวโต้แย้งได้ ดังนี้

ก. ปัญหาเรื่องมีแนวโน้มในการมีความเชื่อเป็นสัจสัจธรรม

ปัญหานี้เกี่ยวข้องกับ การอธิบายถึงเรื่องหลักกรรมซึ่งก็คือหลักที่ว่าบุคคลจะต้องรับ
วิบากอันเป็นผลจากการกระทำ ปัญหาก็คือบุคคลที่เป็นผู้รับนั้นบุคคลที่ว่าเป็นคืออะไร เป็นคนเดิม
กับผู้กระทำหรือเป็นคนละคน ซึ่งหลักคำสอนสำคัญของพุทธศาสนานั้นปฏิเสธตัวตน เห็นว่าตัวตน
นั้นไม่มีอยู่จริงแต่คนหลงผิดคิดว่ามีจริง และการหลงผิดนี้เป็นต้นตอของความทุกข์ แต่ว่าตัวตนที่
ศาสนาพุทธปฏิเสธก็คือสิ่งๆ หนึ่งซึ่งมีสภาพคงที่ไม่เปลี่ยนแปลง อธิบายถึงคนๆ หนึ่งยังคงเป็นคน
เดิมเหมือนกับตัวเขาในอดีต ถ้าปฏิเสธว่าตัวตนว่าไม่มี ปัญหาที่เกิดขึ้นได้คือ อะไรเป็นตัวอธิบาย
ว่าตัวเราในปัจจุบันกับตัวเราในอดีตแม้จะเปลี่ยนไปจากเดิมบ้างแต่ก็ยังเป็นคนเดิมอยู่ และ
ถ้าหากว่าไม่ใช่คนเดิมเสียแล้ว ความรับผิดชอบก็ไร้ความหมาย เรื่องก็จะกลายเป็นว่าคนที่กระทำ
การนั้นเป็นคนหนึ่ง ผลที่เกิดขึ้นกับเขาก็จะกลายเป็นว่าเกิดกับอีกคนหนึ่ง ซึ่งไม่ใช่คนเดียวกับคนที่
ทำ ศาสนาพุทธจะอธิบายเรื่องหลักกรรมได้อย่างไร เนื่องจากดูเหมือนว่าจะเข้ากันไม่ได้กับมโน
ทัศน์เรื่องอนัตตา

⁷⁸ สตีเฟน แบทช์เลอร์. พุทธพันลัทธิ , แปลโดย อนิตร พวงสุวรรณธ โมเซอร์ (กรุงเทพฯ
: สำนักพิมพ์สวนเงินมีมา, 2545) หน้า 56 .

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน , หน้า 62 .

ปัญหานี้ นับเป็นปัญหาอภิปรัชญา เกี่ยวข้องกับคำอธิบายเชิงอภิปรัชญา ซึ่งจะไม่เกิดในการอธิบายระบบพุทธจริยศาสตร์แบบจิตวิทยา เพราะว่าสามารถอธิบายโดยไม่ต้องอาศัยคำอธิบายเชิงอภิปรัชญา โดยในการตอบปัญหานี้ ผู้ที่อธิบายพุทธจริยศาสตร์เชิงอภิปรัชญาได้ให้แนวทางของคำตอบเกี่ยวกับปัญหานี้ เริ่มจากพระสูตรในสังยุตตนิกายที่พระพุทธเจ้าทรงตอบปัญหา ดังนี้

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว อเจลกัสสปได้กราบทูล
 พระผู้มีพระภาคว่า ก็ข้าพเจ้าไม่ประสงค์จะถามท่านพระโคตมมากนัก ฯ
 ภ. ดูกรกัสสป ท่านจงถามปัญหาตามที่ท่านจำนงไว้เถิด ฯ
 ก. ข้าแต่ท่านพระโคตม ความทุกข์ตนกระทำเองหรือ ฯ
 ภ. อย่างกล่าวอย่างนั้น กัสสป ฯ
 ก. ความทุกข์ผู้อื่นกระทำให้หรือ ท่านพระโคตม ฯ
 ภ. อย่างกล่าวอย่างนั้น กัสสป ฯ
 ก. ความทุกข์ตนกระทำเองด้วย ผู้อื่นกระทำให้ด้วยหรือ ท่านโคตม ฯ
 ภ. อย่างกล่าวอย่างนั้น กัสสป ฯ
 ก. ความทุกข์บังเกิดขึ้นเพราะอาศัยการที่มีใช้ตนเองกระทำ มิใช่ผู้อื่น
 กระทำให้หรือ
 ท่านพระโคตม ฯ
 ภ. อย่างกล่าวอย่างนั้น กัสสป ฯ
 ก. ความทุกข์ไม่มีหรือ ท่านพระโคตม ฯ
 ภ. ความทุกข์ไม่มีหามีได้ ความทุกข์มีอยู่ กัสสป ฯ
 ก. ถ้าอย่างนั้น ท่านพระโคตม ย่อมไม่รู้ไม่เห็นความทุกข์ ฯ
 ภ. เราย่อมไม่รู้ไม่เห็นความทุกข์หามีได้ เราได้เห็นความทุกข์อยู่ กัสสป ฯ
 ก. เมื่อข้าพเจ้าถามว่า ข้าแต่ท่านพระโคตม ความทุกข์ตนกระทำเองหรือ
 ท่านตรัสว่าอย่างกล่าวอย่างนั้น กัสสป เมื่อข้าพเจ้าถามว่า ความทุกข์ผู้อื่น
 กระทำให้หรือ ท่านพระโคตมท่านตรัสว่า อย่างกล่าวอย่างนั้น กัสสป เมื่อ
 ข้าพเจ้าถามว่า ความทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยการที่มีใช้ตนเองกระทำ มิใช่ผู้
 อื่นกระทำให้หรือ ท่านพระโคตม ท่านตรัสว่า อย่างกล่าวอย่างนั้น กัสสป เมื่อ
 ข้าพเจ้าถามว่าความทุกข์ไม่มีหรือ ท่านพระโคตม ท่านตรัสว่า ความทุกข์ไม่
 มีหามีได้ ความทุกข์มีอยู่ กัสสป เมื่อข้าพเจ้าถามว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านพระโค
 ตม ย่อมไม่รู้ไม่เห็นความทุกข์ท่านตรัสว่า เราย่อมไม่รู้ไม่เห็นความทุกข์หามี
 ได้ เราได้เห็นความทุกข์อยู่ กัสสป ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาค

จงตรัสบอกความทุกข์แก่ข้าพเจ้า และขอพระผู้มีพระภาคจงทรงแสดงความ
ทุกข์แก่ข้าพเจ้าด้วย ฯ

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรกัสสป เมื่อบุคคลถืออยู่ว่า นั่นผู้กระทำ
นั่นผู้เสวย[ทุกข์] เราจะกล่าวว่า ทุกข์ตนกระทำเองดังนี้ อันนี้เป็นสัสสตทิวฐิไป
เมื่อบุคคลถูกเวทนาทิ่มแทง [รู้] อยู่ว่าผู้กระทำคนหนึ่ง ผู้เสวยเป็นอีกคนหนึ่ง
เราจะกล่าวว่า ทุกข์ผู้อื่นกระทำให้ดังนี้ อันนี้เป็นอุจเฉททิวฐิไปดูกรกัสสป
ตถาคตแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปใกล้ส่วนสุดทั้งสองนั้นว่าเพราะ
อริขชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ ...ความ
เกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ เพราะอริขชานั้น
แหละดับด้วยสํารอกโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึง
ดับ ...ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ ฯ⁸⁰

ในพระสูตรนี้พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธแนวความคิด 2 อย่างก็คือ สัสสตทิวฐิ คือความ
เห็นที่ว่ามีตัวตนที่เที่ยงแท้ ผู้กระทำการเป็นคนเดียวกันกับผู้รับผลการกระทำนั้นเนื่องจากตัวตนที่
ไม่เสื่อม ไม่เกิด ไม่ดับ นั้น และอุจเฉททิวฐิที่ว่าไม่มีตัวตนที่เที่ยงแท้ ผู้กระทำการทำเป็นคนละคน
กับผู้รับผลการกระทำนั้น เนื่องจากไม่มีอัตตา เป็นคนละคนโดยสิ้นเชิง แต่เสนออโนทิสฺสเรื่องความ
สืบเนื่องของตัวตน คือ มีแต่เกิด-ดับ สืบเนื่องกันไป ดำรงอยู่อย่างมีเงื่อนไข ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย
ต่างๆที่มีองค์ประกอบต่างๆเข้ามาร่วมสัมพันธ์กันอยู่มากมาย สุดแต่เหตุปัจจัยทั้งหลายที่เกี่ยวข้อง

ถ้าให้ c_1 ได้กระทำการอย่างหนึ่ง ณ เวลา v_1 เรียกว่า c_1 ต่อมา c_1 ได้รับผลการ
กระทำ ณ เวลา v_2 เรียกว่า c_2 พุทธศาสนาจะอธิบายว่า

“การที่กล่าวว่า c_1 กับ c_2 มิได้เป็นสองคนโดยสิ้นเชิงนั้น หมายความว่า c_1
มิได้หายขาดสูญไปแต่ได้กลายเป็น c_2 คือมีการสืบเนื่อง กล่าวคือความมีอยู่
ของ c_2 สืบเนื่องมาจากความมีอยู่ของ c_1 ถ้าไม่มี c_1 c_2 ก็ไม่มี c_1 เป็นฐานให้
เกิด c_2 เป็นผู้ให้กำเนิดแก่ c_2 และการที่ c_2 จะเป็นอย่างไรนั้นก็สุดแต่ว่า ณ
เวลา v_1 c_1 ได้ปรุงแต่ง c_2 อย่างไร การปรุงแต่งมีสาระอยู่ที่เจตนา ณ เวลา v_1
ถ้าเจตนาเป็นไปเพื่อตน c_2 ก็จะถูกสร้างเป็นคนอย่างหนึ่ง (คือ คนที่จะได้รับ

⁸⁰ สัง.นิทาน.16/49-50/19

อกุศลวิบาก) ถ้าเจตนาไม่เป็นไปเพื่อตน c_2 ก็จะถูกสร้างเป็นคนอีกอย่างหนึ่ง (คือคนที่จะได้รับกุศลวิบาก)⁸¹

“ดังนั้นตามมติของศาสนาพุทธ จะว่าผู้ทำกับผู้รับผลเป็นคนเดียวกันก็ไม่ใช่จะว่าผู้ทำกับผู้รับผลเป็นคนละคนก็ไม่ใช่ ข้อนี้ดูโดยผิวเผินแล้วจะเห็นว่ามีความขัดแย้งในตัว เพราะถ้าไม่เป็นคนเดียวกันแล้วก็น่าจะเป็นคนละคน แต่นี้ก็ไม่ใช่เป็นอย่างนั้น แต่ถ้าเราพิจารณาดูให้ถ่องแท้แล้วจะไม่แปลกเลย เพราะลักษณะที่ดูเหมือนจะแย้งตัวเองนั้น เป็นลักษณะของสิ่งที่ดีดำรงอยู่โดยมีเงื่อนไขต่างๆไป และตามมติของศาสนาพุทธทุกสิ่งในโลกมีอยู่อย่างมีเงื่อนไข

สิ่งที่มีอยู่อย่างมีเงื่อนไขนั้น คือในสิ่งที่ในแง่หนึ่งมีอยู่จริง แต่ในอีกแง่หนึ่งไม่มีจริง ตัวอย่าง เช่น รถ เราเห็นรถคันหนึ่งอยู่เบื้องหน้าในขณะนี้ ขณะที่ส่วนต่างๆของมันประกอบกันอยู่อย่างได้ที่ รถคันนี้ก็มีอยู่จริง แต่ก็มีจริงตรงเท่าที่ส่วนต่างๆรวมกันอยู่เท่านั้น เดิมทีเดียวไม่มีรถคันนี้ เมื่อคนเอาส่วนต่างๆมาประกอบกันเข้าจึงเป็นรถคันนี้ขึ้นมา ในแง่นี้ขณะนี้รถมีจริง แต่เมื่อความเป็นจริงของมันเกิดจากการประชุมของส่วนต่างๆการสลายตัวของส่วนเหล่านี้ซึ่งก็คือความไม่เป็นจริงของมันก็ต้องเป็นธรรมชาติของมันด้วยเราเอาส่วนต่างๆมาประกอบกันเข้าเป็นรถเสร็จเมื่อใด เมื่อนั้นการจะสลายตัวของส่วนประกอบก็มีขึ้นพร้อมๆกัน แต่การสลายตัวนี้ก็คือการที่รถไม่มีจริง ดังนั้นการจะสลายตัวของส่วนประกอบก็มีขึ้นพร้อมๆกัน แต่การสลายตัวนี้ก็คือการที่รถไม่มีจริง ดังนั้นพอเราประกอบรถเสร็จ ความมีจริงกับความไม่มีจริงของรถก็ปรากฏพร้อมกันที่นั่น...

ถ้าเราพิจารณาปัญหา c_1 และ c_2 จากแง่นี้ เราพูดได้ว่า ณ เวลา w_1 นั้น c_1 มีจริงอยู่ในโลก แต่เนื่องจากความมีอยู่ของ c_1 มีเงื่อนไข ความไม่มีจริงของ c_1 จึงปรากฏแฝงอยู่ ณ เวลา w_1 นั้นด้วย หรือกล่าวได้ว่าเขาเป็นทั้ง c_1 และไม่เป็น c_1 ในเวลาเดียวกัน และถ้าจะถามต่อไปว่า c_1 เป็นอันเดียวกับ c_2 หรือไม่ ถ้าตอบเพียงว่า c_1 เป็นอันเดียวกับ c_2 ถ้าจะใช่ก็ใช่ แต่ไม่ใช่ความจริงทั้งหมด เพราะยังมีได้ระบุความจริงอีกข้อหนึ่งคือ c_1 ไม่เป็นอันเดียวกับ c_2 แต่ถ้าจะบอกเพียงว่า c_1 ไม่เป็นอันเดียวกับ c_2 เท่านั้นก็จะ

⁸¹ วิทย์ วิศทเวทย์, “อนัตตานิพุทธปรัชญา”, วารสารพุทธศาสนศึกษา ปีที่ 6 ฉบับที่ 1 (มกราคม-เมษายน 2542) : 105.

การกล่าวความจริงเพียงส่วนเดียว ดังนั้นจึงต้องกล่าวว่า c_1 ทั้งเป็นและไม่ใช่
เป็นอันเดียวกับ c_2 หรือถ้าจะกล่าวให้รัดกุมก็ต้องกล่าวว่าจะว่าเป็นก็ไม่ใช่
จะว่าไม่เป็นก็ไม่ใช่...

พุทธศาสนาปฏิเสธความคงเดิม แต่ไม่ปฏิเสธความสืบเนื่อง การ
ปฏิเสธความคงเดิมคือการปฏิเสธตัวตนซึ่งก็คือ “อะไรบางอย่าง” ที่ดำรงอยู่
อย่างจริงตลอดเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลง ฝ่ายที่เชื่อว่าตัวตนคิดว่าถ้าไม่มี
ตัวตนเสียแล้วจะพูดได้อย่างไรว่าเรานี้กับเราเมื่อปีกลายเป็นคนเดียวกัน
แต่นั้นเป็นการมองปัญหาจากมุมเดียว เพราะถ้ามองจากอีกมุมหนึ่งปัญหาก็
จะกลายเป็นว่า เรานี้กับเราเมื่อปีกลายเป็นอะไรผิดจากเดิมไปมากทั้งนิสัยใจ
คอความเชื่อถือ ฯลฯ ฉะนั้นเราน่าจะเป็นคนละคนกับเมื่อปีกลายเป็น ดังนั้นตัว
เราเมื่อปีกลายเป็นได้สูญไปจากโลกนี้แล้ว ทั้ง 2 ฝ่ายนี้มองความเป็นจริงจากมุม
ของตน ซึ่งก็ถูกคนละส่วน พระพุทธศาสนานั้นอยู่ตรงกลาง เห็นทั้งสองมุม
คือจะว่ามีตัวตนก็ได้ ถ้าเข้าใจว่าตัวตนนี้ไม่มีบุรณภาพคือไม่สมบูรณ์เด็ดขาด
ในตัว แต่มีอยู่อย่างมีเงื่อนไข จะว่ามีการสูญก็ได้ถ้าเข้าใจว่าไม่ใช่เป็นการ
ขาดไปเลย แต่เป็นการแปรสภาพเป็นของใหม่จะว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่จริงก็ได้ ถ้า
เข้าใจว่ามันพร้อมที่จะไม่มีอยู่ จะเข้าใจว่ามันอาจจะเกิดขึ้นได้ต่างเงื่อนไข
ความมีจริงเด็ดขาด (Absolute Being) ก็ไม่มี ความไม่มีจริงเด็ดขาด (
Absolute Non-being) ก็ไม่มี...

นี่คือความจริงสายกลาง เป็นศูนย์รวมความจริงย่อยๆ จากหลายๆ
ด้านความคงเดิมร้อยเปอร์เซ็นต์ไม่มี ความต่างจากเดิมร้อยเปอร์เซ็นต์ก็ไม่มี
แต่ความสืบเนื่องติดต่อกันนั้นคือความจริงแท้ มะม่วงที่เราผลิตจากต้นหลัง
บ้านผลนี้ไม่ใช่มะม่วงผลเดียวกับมะม่วงลูกที่เราปลูกไว้เมื่อ 5 ปีที่แล้ว แต่จะ
ว่าเป็นคนละลูกก็ได้ คุณสมบัติของมะม่วงผลนี้ เช่น รส กลิ่น รูปร่าง สี
ย่อมได้รับสืบทอดมาจากมะม่วงผลนั้นเมื่อ 5 ปีที่แล้ว ในแง่หนึ่งมะม่วงลูก
เมื่อ 5 ปีที่แล้วปัจจุบันสูญหายไปแล้ว แต่ไม่ขาดทีเดียวได้แปรสภาพหรือได้
กำเนิดแต่มะม่วงผลที่อยู่ในมือเราขณะนี้”⁸²

⁸² วิทย์ วิศทเวทย์, “อนัตตานิพพุทธรปรัชญา”, วารสารพุทธศาสนศึกษา, หน้า 104-

ซึ่งการอธิบายเรื่องความสืบเนื่องนี้รวมถึงการตายแล้วเกิดใหม่ด้วย คนที่ตายไปแล้วเกิดใหม่ คนที่เกิดใหม่ว่าจะเป็นคนเดียวกับคนที่ตายก็ไม่ใช่ เนื่องจากว่ามีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นกับตัวเขา และจะว่าเป็นคนละคนก็ได้ เนื่องจากว่าเขายังต้องรับผิดชอบการกระทำอยู่

ธรรมเนียมถือว่าคุณไม่มีไซลเมื่อตายแล้วสูญ ศาสนาพุทธเชื่อว่าไม่มีไซลเหมือนกันแต่ไม่เชื่อว่าตายแล้วสูญ คือเชื่อว่าตายแล้วเกิดใหม่ แต่การเกิดใหม่มีไซลการที่ไซลออกจากร่างกายเมื่อตายแล้วเข้าไปสู่ร่างใหม่โดยที่ไซลจากร่างเก่ายังเหมือนเดิมทุกประการ การเกิดใหม่โดยปราศจากไซลที่เป็นนิรันดร์เป็นไปได้ เพราะมีสิ่งที่เรียกว่า “ภวังคจิต” ภวังคจิตมีลักษณะคล้ายไซลแต่มีไซล ที่ว่าคล้ายไซลคือเป็นสภาวะที่มีส่วนทำให้คนคนหนึ่งไม่กลายเป็นคนอื่น ในขณะที่เวลาผ่านไปและเป็นฐานที่ทำให้มนุษย์มีความสามารถรับรู้นึกคิดได้ แต่ที่ต่างกับไซลคือ สิ่งสิ่งนี้มีใช้ตัวการที่กระทำการรับรู้หรือนึกคิดทั้งๆที่ความรู้สึกนึกคิดก็เกิดไม่ได้ ถ้าปราศจากสิ่งนี้

ลองพิจารณาคุณแม่ น้ำสายหนึ่งที่อยู่เบื้องหน้าเราและเราไม่ทราบว่ามันมีต้นตออยู่ที่ใดและมีที่สุด ณ ที่ใด แม่น้ำนี้มีฝั่ง 2 ฝั่ง ทั้ง 2 ฝั่งนี้ถูกน้ำเซาะตามธรรมชาติทำให้รูปร่างของแม่น้ำนี้เปลี่ยนไปเรื่อยๆ แต่ในระยะเวลาที่สั้นดูเหมือนว่ารูปร่างของแม่น้ำนี้ยังเหมือนเดิมส่วนน้ำที่ไหลอยู่ในแม่น้ำเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาส่งทยอยกันไปเรื่อยๆสมมุติว่าน้ำไหลไปเรื่อยๆไม่มีสิ่งขวางกั้น ไม่มีลมพัด แม่น้ำก็จะมีระลอกเมื่อมีสิ่งมาขวางกั้นหรือมีลมพัดระลอกก็จะเกิดขึ้นแล้วหายไปแล้วอาจเกิดอีกใหม่ได้ตามแต่เหตุการณ์ แม่น้ำในขณะที่ไม่มีระลอกนั้นเปรียบเหมือนสิ่งต่างๆในโลกที่มากกระทบประสานสัมผัสระลอกที่เกิดขึ้นนั้นเหมือนการรับรู้ที่เกิดขึ้นแต่ละครั้งแล้วดับลงได้และก็เกิดขึ้นใหม่ได้

ในศาสนาพุทธ “จิต” เป็นปรากฏการณ์มิใช่ถิจิตมีเกิดมีดับแต่ภวังคจิตมีอยู่ในฐานะเกิดการรับรู้ ถ้ามนุษย์ไม่มีภวังคจิต มนุษย์ก็คงไม่ต่างจากก้อนหินคือรับรู้ไม่ได้ ปรากฏการณ์ทางจิตเกิดได้เพราะมีภวังคจิตเป็นฐาน ระลอกนี้ไม่ได้ถ้าไม่มีสายน้ำ แต่ภวังคจิตก็มีใช้ตัวตนที่ยืนโรงอยู่ตลอดการเปรียบเหมือนฝั่งทั้ง 2 ของแม่น้ำและกระแสเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอด

เวลา ภวังคจิตไม่ใช่ไซลเพราะมีได้ กระทำกิจกรรมรับรู้ แต่เป็นฐานให้เกิด การรับรู้⁸³

ดังนั้น จึงสรุปดังที่พระเทพเวทีกล่าวได้ว่า

ที่สมมติเรียกกันว่าคนว่านาย ก. นาย ข. เรา เขานั้น โดยสภาวะที่แท้จริงแล้ว ก็คือ กระบวนธรรมที่ไหลเนื่องเป็นกระแสสืบต่อกันไปไม่ขาดสาย มีองค์ ประกอบต่างๆเข้ามาร่วมสัมพันธ์กันอยู่มากมาย มีความเป็นไปปรากฏให้เห็น ได้นานาประการสุดแต่เหตุปัจจัยทั้งหลายที่เกี่ยวข้อง ทั้งภายในกระบวนธรรม นั้นเองและทั้งที่เนื่องด้วยภายนอก เมื่อมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์อย่างหนึ่ง เกิดเป็นเหตุขึ้นแล้ว ก็ย่อมก่อให้เกิดผลเป็นความเปลี่ยนแปลงกระบวนธรรม นั้น สิ่งที่เราเรียกว่ากรรมและวิบากนั้น ก็คือความเป็นไปตามทางแห่งเหตุและผล ที่เกิดขึ้นในกระบวนธรรมที่กล่าวนี้ มีความสำเร็จพร้อมอยู่ในตัวกระบวนธรรม นั้นเองโดยไม่ต้องอาศัยตัวสมมติมี นาย ก. นาย ข. เรา เขา นายสิบ นายพัน มารับสมอ้างเป็นเจ้าของ เป็นผู้กระทำหรือเป็นผู้รับผลแต่ประการใด⁸⁴

หลักอนัตตากับกรรมไม่ขัดกันเลย ตรงกันข้ามอนัตตากลับสนับสนุนหลัก กรรม เพราะสิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตากรมจึงมีได้ กรรมจึงเป็นได้ เมื่อกระบวน ธรรมดำเนินไป องค์ประกอบทุกอย่างต้องเกิดดับเข้าสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัย ต่อเนื่องกันไป กระแสสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยจึงจะดำเนินไป ไม่ใช่มีอะไรมา เป็นตัวเพียงคงที่ ลอยที่อกันขวางอยู่กลางกระแส...ถ้ามีอัตตา กรรมก็ไม่มี เพราะอัตตาไม่เป็นไปตามเหตุปัจจัย⁸⁵

ข. ปัญหาในการอธิบายเรื่องกรรมและวิบาก

⁸³ วิฑูรย์ วิศทเวทย์, “ทัศนะทางอภิปรัชญาในพุทธศาสนาเถรวาท”, วารสารพุทธศาสน์ศึกษา ปีที่ 4 ฉบับที่ 1 (มกราคม-เมษายน 2540) : 48.

⁸⁴ พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) , พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , หน้า 221.

⁸⁵ พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) , พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , หน้า 212 .

ปัญหาในข้อนี้แบ่งเป็น 2 ประเด็น คือ เรื่องวิริยะวาท และในการอธิบายถึงวิบากที่เป็นผลภายนอกนั้นก่อให้เกิดตมหา

สำหรับปัญหาเรื่องวิริยะวาท หรือเรื่องกรรมที่มีการวิพากษ์ว่าทำให้หมดศีลระภาพที่จะควบคุมกรรมที่จะส่งผลต่อชีวิตในปัจจุบันของเราได้ เพราะวิบากมันอยู่เสียคนละชาติกับเราเรื่อยไป ซึ่งพุทธศาสนาเองก็ปฏิเสธ การมีทำที่ต่อกรรมในแง่ที่ว่า รอคอยผลกรรมเก่า สุดท้ายจะบันดาลให้เป็นไป ไม่คิดแก้ไขปรับปรุงตนเอง ดังนั้นถึงแม้ว่ากรรมเก่าในอดีตชาติจะส่งผลมาในชาติปัจจุบันแต่ว่าปัจจุบันก็ยังมีทางเลือกในการทำกรรมเสมอ เหมือนกับที่พระพุทธเวทีกกล่าวไว้ว่า

พุทธพจน์เหล่านี้ มิได้ปฏิเสธกรรมเก่า เพราะกรรมเก่าก็ย่อมมีส่วนอยู่ในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย และย่อมมีผลต่อบุคคล สมกับชื่อที่เป็นเหตุปัจจัยด้วยเหมือนกัน แต่มันก็เป็นเรื่องของปัจจัยอยู่นั่นเอง ไม่ใช่อำนาจนอกเหนือธรรมชาติอะไรที่จะไปยึด ไปหมายมันฝากโชคชะตาไว้ให้ ผู้เข้าใจ ปฏิจจสมุปบาท รู้กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยดีแล้ว ย่อมไม่มีปัญหาเรื่องนี้ เหมือนกับการที่ใครคนหนึ่งเดินขึ้นตึก 3 ชั้น ถึงชั้นที่สามแล้ว ก็แน่นอนว่าการขึ้นมาถึงของเขาคือการกระทำคือการเดินที่ผ่านมาแล้วนั้น จะปฏิเสธมิได้และเมื่อขึ้นมาถึงที่นั่นแล้ว การที่เขาจะเหยียดมือไปแตะพื้นดินข้างล่างตึก หรือจะนั่งรถแกว่งไปมาบนตึกชั้นมาบนตึกชั้นสามเล็กๆ เหมือนอย่างบนถนนหลวง ก็ย่อมเป็นไปได้ และข้อนี้ก็เพราะการที่เขาขึ้นมาบนตึกเหมือนกัน ปฏิเสธมิได้ หรือเมื่อเขาขึ้นมาแล้ว จะเมื่อยหมดแรง เดินต่อขึ้นหรือลงไม่ไหว นั่นก็ต้องเกี่ยวกับการที่ได้เดินขึ้นมาแล้วด้วยเหมือนกัน ปฏิเสธไม่ได้ การมาถึงที่นั่นก็ดี ทำอะไรได้ในวิสัยของที่นั่นก็ดี การที่อาจจะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับอะไรต่ออะไรในที่นั่นอีก ในฐานะที่ขึ้นมาอยู่กับเขา ณ ที่นั่นด้วยก็ดี ย่อมสืบเนื่องมาจากการที่ได้เดินขึ้นมาด้วยนั้นแน่นอน แต่การที่เขาจะทำอะไรบ้าง ทำสิ่งที่ต้องเกี่ยวข้องกับที่นั่นแค่ไหนเพียงไร ตลอดจนว่าจะพักเสียก่อนแล้วเดินต่อ หรือเดินกลับลงเสียจากตึกนั้น ย่อมเป็นเรื่องที่เขาคิดตกลงทำเอาใหม่ ทำได้ และได้ผลตามเรื่องที่ทำนั้นๆแม้ว่าการเดินมาเดิมยังอาจมีส่วนให้ผลต่อเขาอยู่ เช่น แรงเขาอาจจะน้อยไป ทำอะไรใหม่ได้ไม่เต็มที่ เพราะเมื่อยเสียแล้ว ดังนั้นเป็นต้น ถึงอย่างนี้ก็เป็นเรื่องของเขาอีกที่ว่า จะคิดยอมแพ้แก่ความเมื่อยหรือว่า จะคิดแก้ไขอย่างไร ทั้งหมดนี้ ก็เป็นเรื่องของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยทั้งนั้น ดังนั้น จึงควรเข้าใจเรื่องกรรมเก่าเพียงเท่าที่มันเป็นตามกระบวนการของมัน ในทางจริยธรรม ผู้เข้าใจ

ปฏิจกสมุปรบาท ย่อมถือเอาประโยชน์จากกรรมเก่าได้ในแง่เป็นบทเรียน เป็นความหนักแน่นในเหตุผล เป็นความเข้าใจตนเองและสถานการณ์ เป็นความรู้พื้นฐานปัจจุบันของตน เพื่อประกอบการวางแผนทำกรรมปัจจุบัน และหาทางแก้ไขปรับปรุงต่อไป⁸⁶

อย่างไรก็ดีเมื่อกล่าวถึงการปรับปรุงตนเองนั้น การตีความวิพากษ์ว่าเป็นผลภายในจิตใจนั้นอาจจะส่งผลให้ผู้กระทำน่าจะเกิดการเปลี่ยนแปลงตนเองในทางที่ถูกต้องกว่า เนื่องจากสามารถเห็นผลของการกระทำได้ในทันที สามารถควบคุมชีวิตตนเองไปในทางที่ถูกต้องได้ แต่เมื่อพิจารณาถึงการอธิบายมติที่ว่า “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” การตีความเชิงจิตวิทยาจะเป็นผลดีในการอธิบายในแง่ของ ทำดีได้ดี คือเป็นการแสดงว่าทำดีอย่างไรก็ได้ดีแน่นอน เพราะ “ดี” คือความสบายใจ ความอุ่นใจ ฯลฯ ไม่ใช่วัตถุ สิ่งเหล่านี้ย่อมจะเกิดขึ้นในใจของผู้ที่ทำดี ซึ่งมักจะถูกมองข้ามไป กลับมองเห็นแต่เรื่องวัตถุ ทำให้เห็นว่าทำดีไม่ได้ดี แต่ในทางตรงกันข้ามเมื่ออธิบายถึง “ทำชั่วได้ชั่ว” กลับอาจจะเกิดปัญหา เนื่องจากว่าเป็นไปได้ที่ว่าทำชั่วแล้วกลับได้รับความสุข เช่น มีทรัพย์สิน เงินทอง ได้ในสิ่งที่ตนเองต้องการ ความสุขเช่นนี้จะบอกว่าไม่ใช่ “ดี” ใดๆ ซึ่งนำไปสู่ความสับสนได้ว่า ทำชั่วก็เป็นสิ่งดี

ซึ่งปัญหาเช่นนี้การอธิบายเชิงอภิปรายจะมองในกรอบเวลาที่กว้างกว่าทำให้อธิบายได้ว่า เหตุการณ์ที่คนกระทำชั่วในชาตินี้บางคนก็ยังสามารถใช้ชีวิตอย่างสุขสบายได้นั้นเป็นสิ่งที่พุทธศาสนาเองก็ยอมรับ แต่อธิบายว่าเพราะกรรมเก่าที่ดีของคนนั้น หรือในกรณีนี้แม้แต่คนที่กระทำดีบางคนก็ยังมีชีวิตที่ลำบาก เนื่องจากว่าในชาติก่อนเขาอาจจะทำกรรมชั่ว ในบางกรณีการส่งผลของกรรมโดยเฉพาะผลภายนอกนั้นไม่อาจจะส่งผลได้ในทันที ปัญหาเหล่านี้จำเป็นต้องอธิบายในกรอบของเวลาที่ยาวออกไป คือ อดีตชาติ และชาติหน้า ไม่สามารถที่จะเห็นผลกรรมทั้งหมดในชาตินี้ได้ พระพุทธเจ้าจึงกล่าวว่า

แม้คนลามกยอมเห็นความเจริญทราบเท่าที่บาปยังไม่ให้ผล แต่เมื่อใดบาปย่อมให้ผล คนลามกจึงเห็นบาป เมื่อนั้น แม้คนเจริญก็ยอมเห็นบาป ตราบเท่าที่ความเจริญยังไม่ให้ผล... บุคคลอย่าพึงดูหมิ่นบาปว่า บาปมีประมาณน้อย[พอประมาณ] จักไม่มาถึง⁸⁷

⁸⁶ พระราชวรมณี (ประยุทธ์ ปยุตโต) , พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , หน้า 207 .

⁸⁷ พุ.ธ.25/19/22

นอกจากนี้วิบากกรรมนั้นก็ใช้ว่าจะส่งผลแต่ในชาติหน้า เนื่องจากวิบากนั้นมีทั้งที่เป็นในอนาคตที่เป็นชาติปัจจุบันและส่งผลถึงชาติหน้าด้วย ไม่อาจจะระบุเวลาแน่นอนได้ การกระทำในชาตินี้ ก็สามารถส่งผลในชาตินี้ได้เช่นกัน การส่งผลของกรรมนั้นเป็นเรื่องที่ซับซ้อน แต่ว่าผู้ที่ทำกรรมนั้นย่อมจะได้รับผลของกรรม

สำหรับประเด็นเรื่องการอธิบายถึงวิบากที่เป็นโลกียสุขก่อให้เกิดตัณหา นั้นในหนังสือพุทธธรรม ได้อธิบายถึง"ตัณหา" ว่าจัดอยู่ใน"ฉันทะ"ซึ่งหมายถึง ความพอใจ ความอยาก ความยินดี และเป็นแรงจูงใจในการกระทำของมนุษย์ ศัพท์ธรรมที่มีความหมายกว้าง ครอบคลุมความอยาก หรือความต้องการซึ่งเป็นแรงจูงใจของมนุษย์ได้ทุกอย่าง ก็คือคำว่า "ฉันทะ"⁸⁸ ฉันทะนับเป็นข้อธรรมสำคัญมาก พระพุทธเจ้าตรัสว่า "ธรรมทั้งปวงมีฉันทะเป็นมูล" หมายความว่า ฉันทะเป็นรากหรือเป็นต้นเค้าของธรรมทุกอย่าง⁸⁹ โดยคำว่าธรรมนั้น หมายถึงเบญจขันธ์

ฉันทะ สามารถแบ่งได้เป็น 2 ประเภท⁹⁰ ดังนี้

(1) ความพอใจ ชอบใจ ยินดี อยาก รักใคร่ ต้องการ ที่ไม่ดี ไม่สบาย ไม่เกื้อกูล เป็นอกุศล เรียกว่า ตัณหา เป็นฉันทะที่ไม่ดีเป็นอกุศลเป็นฝ่ายชั่ว

(2) ความพอใจ ชอบใจ ยินดี อยาก รักใคร่ ต้องการ ที่ดีงาม สบาย เกื้อกูล เป็นกุศล มีชื่อเรียกต่างกันไปว่า กุศลธรรมฉันทะ ธรรมฉันทะ กุศลฉันทะ หรืออาจจะเรียกสั้นว่าฉันทะ นอกจากนี้ยังมีฉันทะที่เป็นกลางๆ คือ ความต้องการทำ หรืออยากทำ เรียกว่า กัตตุกัมยตาฉันทะ ซึ่งก็จัดรวมเข้าในฝ่ายดี เป็นกุศลธรรมฉันทะด้วย

คำว่า "ตัณหา" นั้น ถ้าหากอธิบายโดยละเอียดขึ้นจะมีความหมาย ดังนี้

ตัณหา แปลว่า ความกระหาย ความทะยาน ความอยาก ความเส่นหา ความร่น ความร่าน ความกระสับกระส่าย ความกระวนกระวาย ไม่รู้อิ่ม หลักสำคัญที่ควรทราบเกี่ยวกับตัณหา คือ ตามหลักปฏิจจสมุปบาท ตัณหาเกิดจากเวทนาเป็นปัจจัย โดยมีอวิชชาเป็นมูลราก กล่าวคือ เมื่อบุคคลรับรู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ที่น่าพอใจหรือไม่น่าพอใจก็ตาม เช่น เห็นรูป

⁸⁸ พระราชวรมุนี (ประยูรค์ ปยุตฺโต) , พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , หน้า 489 .

⁸⁹ เรื่องเดียวกัน , หน้า 489.

⁹⁰ สรุปความจาก เรื่องเดียวกัน , หน้า 486 .

สวดยหรือน่าเกลียด ได้ยินเสียงไฟเจาะหรือหนวกหู เป็นต้น แล้วเกิดความรู้สึก
สุข หรือทุกข์ หรือเฉยๆขึ้น ในเวลานั้น ตัณหาก็คงเกิดขึ้นในลักษณะอย่างใด
อย่างหนึ่ง คือ ถ้ารู้สึกสุข ก็ยินดี ชื่นชอบ คล้อยตามกันไป ติดใจ ใฝ่รัก อยาก
ได้ ถ้ารู้สึกทุกข์ ก็ยินร้าย ขัดใจ ชัง อยากเลียดหนี หรืออยากให้สูญสิ้นไปเสีย
ถ้ารู้สึกเฉยๆก็เพลินๆเรื่อยเรื่อยไป อาการอย่างนี้มันเป็นไปของมันได้เอง โดย
ไม่ต้องใช้ความคิด ไม่ต้องใช้ความรู้ความเข้าใจอะไรเลย (ตรงข้ามถ้ามีความ
รู้ความเข้าใจหรือใช้ความคิดแทรกเข้ามาในเวลานั้น เช่น รู้ว่ารูปที่น่าเกลียด
นั้นเป็นสิ่งมีประโยชน์หรือรู้ว่าเสียงไฟเจานั้นเป็นสัญญาณอันตราย หรือเกิด
สำนึกทางจริยธรรมหรือวัฒนธรรมประเพณีว่า สิ่งนั้นไม่เหมาะสมกับภาวะ
หรือฐานะของตน เป็นต้น ตัณหาอาจถูกตัดตอน กระบวนการไม่ไหลต่อเนื่อง
เรื่อยไปอย่างเดิม แต่เกิดพฤติกรรมรูปอื่นรับช่วงไปแทน) จึงอาจพูดอย่าง
ง่ายๆว่า ตัณหาอิงอาศัยเวทนาโดยมีอวิชชาเป็นตัวหนุน หรือตัณหาแอบอิง
เวทนาอยู่บนฐานแห่งอวิชชา⁹¹

อย่างไรก็ตาม เรื่องของตัณหายังไม่จบเพียงเท่านั้น การเสพเสวยเวทนาจาก
อารมณ์เช่นนี้ ได้สร้างเสริมความรู้สึกอย่างหนึ่งที่สั่งสมขึ้นด้วยความหลงผิด
คือความรู้สึกว่า มีตัวตนหรืออัตตาผู้เสพเสวยเวทนา เมื่อเข้าใจอย่างนั้นแล้ว
ก็ต้องมีความเป็นต่อเนืองไปอีกว่า การที่จะได้เสพเสวยเวทนาอยู่เรื่อยไป ก็
ต้องมีตัวตนผู้เสพเสวยที่เที่ยงแท้ถาวร คราวนี้ ความกระหายอยากในความมี
อยู่เป็นอยู่เที่ยงแท้ถาวรของอัตตา ก็เกิดมีขึ้นควบคู่ไปกับการเห็นว่ามีตัวตน
ที่คงอยู่เที่ยงแท้ถาวรได้ แต่เมื่อความเข้าใจเช่นนี้เป็นเพียงความเห็นที่ยึดถือ
เอาเองและเมื่อความเห็นนั้นเอียงไปทางข้างหนึ่งแล้ว ก็ย่อมมีความเป็นอีก
อย่างหนึ่งซึ่งเอียงไปในทางตรงข้าม เกิดขึ้นมาซ้อนเป็นคู่คอยแย้งกันไว้ว่า ตัว
ตนนั้นมีอยู่เพียงชั่วคราว แล้วก็จะดับสิ้นพินาศขาดสูญไป ไม่คงอยู่เที่ยงแท้
ถาวร ความเป็นหรือความยึดถือนี้กลับไปสัมพันธ์กันอีกกับการเสพเสวย
เวทนา กล่าวคือ ความมีอยู่คงอยู่แห่งตัวตนนั้น จะมีความหมายก็เพราะได้
เสพเสวยเวทนาที่ชื่นชอบใจ เมื่อใดได้เสพสม เมื่อนั้นความกระหายอยากใน
ความเที่ยงแท้ถาวรของอัตตาก็ยิ่งได้รับการเสริมย้าให้แรงกล้า แต่เมื่อใดไม่ได้

⁹¹ พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) , พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ ,
หน้า 490-491.

เสพสม ความดำรงอยู่ของตัวตนก็จะไร้ความหมายเมื่ออาการที่ไม่สมนั้นเป็นไปอย่างรุนแรง ก็ถึงกับเบือนหน้าเกลียดชังไม่ปรารถนาความดำรงคงอยู่แห่งตัวตน อยากให้ตัวตนพรวดขาดสูญสิ้นไปเสียจากภาวะเช่นนั้น ซึ่งเรียกว่าเป็นความกระหายอยากในความขาดสูญแห่งอัตตา เกิดเป็นตัณหาขึ้นอีกชนิดหนึ่ง ซึ่งมีขึ้นควบคู่ไปกับความเป็นที่คอยรอให้ออกาสอยู่แล้วว่า มีตัวตนชั่วคราวซึ่งดับสิ้นขาดสูญไปได้ ตัณหาในความพินาศขาดสูญของอัตตานี้เกิดขึ้นมาเคียงซ้อนเป็นคู่คอยขัดกันกับตัณหาในความคงอยู่เที่ยงแท้ถาวรของอัตตา ส่วนตัณหาอย่างแรกนั้น ถึงตอนนี้ก็มิใช่มีความหมายเพียงว่าความกระหายอยากในสิ่งที่ให้เวทนาเท่านั้น แต่ควรขยายออกไปให้ชัดเจนขึ้นอีกว่า เป็นความกระหายอยากที่จะได้สิ่งอำนาจเวทนามาปรนปรืออัตตา หรืออยากให้อัตตาได้เสพเสวยเวทนาอันร่อยจากอารมณ์ที่น่าชื่นชม เป็นอันว่าตัณหาทุกอย่างมีศูนย์รวมมุ่งมาที่ตัวตนหรือเพื่ออัตตาทั้งสิ้น บทบาทและการทำหน้าที่ของตัณหาเหล่านี้ได้เป็นตัวกำกับการดำเนินชีวิตส่วนใหญ่ของมนุษย์ผู้คอยพะเน้าพะนอหล่อเลี้ยงไว้ และเทิดทูนให้มันเป็นผู้บังคับบัญชาที่ตนจงรักเชื่อฟัง พร้อมกันนั้นมันก็เป็นแหล่งก่อกบฏปัญหาให้แก่ชีวิตและสังคมของมนุษย์ เป็นที่มาของความหวัง ความหวาดกลัว ความระแวง ความเคียดแค้นชิงชัง ความมัวเมาลุ่มหลง และความทุกข์ความเดือดร้อน⁹²

ในขณะที่คำว่า “กุศลฉันทะ” หรือ “ฉันทะ” จะหมายถึง หันไปพูดถึงฉันทะบ้าง ได้กล่าวไว้ข้างต้นว่า ฉันทะในที่นี้ หมายถึง กุศลธรรม ฉันทะที่เรียกสั้นๆ ว่า กุศลฉันทะ หรือธรรมฉันทะ กุศลธรรมฉันทะ แปลว่า ฉันทะในกุศลธรรม คือความพอใจ ความชอบ ความอยากในสิ่งที่ดีงาม กุศลฉันทะ แปลว่า ฉันทะในกุศลถึงแม้จะตัดคำว่าธรรมออกก็มีความหมายเท่าเดิม คือตรงกับกุศลธรรมฉันทะนั้นเอง กุศล แปลว่า ดีงาม ฉลาด เกื้อกูล คล่อง สบาย ไร้โรค เชื้อต่อสุขภาพ ได้แก่ สิ่งที่เกิดจากชีวิตจิตใจ สิ่งที่เป็นผลดีเกื้อกูลแก่ความเจริญองงามในทางที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและคนอื่น ส่วนธรรมฉันทะ แปลว่า ฉันทะในธรรม หรือความต้องการธรรม คำว่า ธรรมที่มาในคำว่า กุศลธรรม มีความหมายได้กว้างขึ้น ความหมาย

⁹² พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) , พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , หน้า

หลักของธรรมในกรณีนี้มี 2 อย่าง คือ ความจริง (สภาวะธรรมหรือคำสอนที่แสดงสภาวะธรรมนั้น ตรงกับที่บัดนี้ใช้คำว่า สัจธรรม) และความดีงาม สิ่งที่ดีงาม หรือภาวะที่ดีงาม (คุณธรรมปัจจุบันดูเหมือนนิยมเรียกส่วนหนึ่งของความหมายนี้ว่า จริยธรรม) ธรรมฉันทะ จึงแปลได้ว่า ฉันทะในความจริง ฉันทะในความดีงาม หรือความต้องการความจริงความต้องการสิ่งที่ดีงาม ความต้องการความจริงไปถึงความรู้ คือเท่ากับพูดว่าต้องการรู้ความจริง ต้องการเข้าถึงตัวธรรม คือตัวจริง ตัวแท้ ความหมายที่แท้ เนื้อหาสาระที่เป็นแก่นแท้ ภาวะที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลาย ตลอดจนความดีงามที่เป็นคุณค่าอันแท้จริงของสิ่งนั้นๆ ส่วนความต้องการความดีงามก็ไปถึงการกระทำ คือ ต้องการทำให้สิ่งที่ดีงามเกิดมีขึ้น โดยนัยนี้ธรรมฉันทะก็แปลได้ว่า ความใฝ่ความจริงหรือความรักความจริง (ใฝ่ดีรักดี) และกินความถึงความอยากรู้ อยากทำ หรือใฝ่รู้ใฝ่ทำ อาจใช้คำสั้นๆ คำเดียวว่า ความใฝ่ธรรมแล้วให้เข้าใจร่วมกันได้ว่าคลุมถึงความหมายที่กล่าวมาทั้งหมด เมื่อนัดหมายรู้กันอยู่อย่างนี้แล้วจะแปลฉันทะเดี่ยวๆล้วนๆว่า ความใฝ่ธรรมก็ได้

เป็นอันว่า สิ่งที่ฉันทะต้องการ ก็คือ ธรรมหรือกุศล (ธรรม) พุทธอย่างไทยแท้ว่า สิ่งที่ฉันทะต้องการ คือความจริงและสิ่งที่ดีงาม แล้วมีความหมายขยายออกไปว่า ต้องการรู้ความจริง ต้องการทำให้สิ่งที่ดีงามหรือภาวะที่ดีงามเกิดมีขึ้น อยากทำให้สิ่งที่เป็นคุณประโยชน์สำเร็จผลเป็นจริงขึ้น ความหมายที่ขยายออกไปนั้นส่องให้เห็นว่า ฉันทะสัมพันธ์กับการกระทำคือ การกระทำเพื่อให้รู้ความจริง และการกระทำเพื่อสร้างภาวะที่ดีงามหรือทำให้สิ่งที่ดีงามเกิดมีขึ้น ด้วยเหตุนี้ ตามกฎแห่งกระบวนการธรรมท่านจึงกล่าวว่า ฉันทะนำไปสู่อุตสาหะ หรือไม่ก็กล่าวไว้หน้าหน้าวายามะหรือวิริยะ พุทธง่าย ๆ ว่าฉันทะทำให้เกิดการกระทำ (เทียบกับต้นหาซึ่งทำให้เกิดการแสวงหา) พร้อมกันนั้นท่านก็กล่าวถึงมูลฐานของฉันทะว่า มีโยนิโสมนสิการเป็นสมุฏฐาน หมายความว่า ฉันทะเกิดจากโยนิโสมนสิการ (การคิดค้นแยบคายคิดถูกวิธี รู้จักคิดหรือคิดเป็น) ความข้อนี้แสดงให้เห็นว่าฉันทะอยู่ในกระบวนการธรรมฝ่ายปัญญา ฉันทะตั้งต้นเมื่อเริ่มมีการใช้ปัญญา(เทียบกับต้นหาซึ่งอาศัยอวิชชาเป็นฐานก่อตัว)

ซึ่งสามารถสรุปสาระสำคัญของความแตกต่างของ “ต้นหา” และ “ฉันทะ” ได้ คือ ต้นหาเกิดขึ้นและอาศัยอวิชชาคอยหลอเลี้ยงและให้โอกาส มุ่งประสงค์เวทนา จึงเกี่ยวเนื่องอยู่กับความรู้

ลึกว่ามีตัวกู ของกู เอาตัดตาเป็นศูนย์กลาง และนำไปสู่การแสวงหาสิ่งที่จะตอบสนองตัณหาของตัวตนนั้น ซึ่งอาการเช่นนี้เป็นไปได้ด้วยอารมณ์ของตัณหาเอง โดยไม่ต้องใช้ความคิด ไม่ต้องใช้ความรู้ความเข้าใจอะไร ส่วนฉันทะ มุ่งประสงค์อัตตะคือตัวประโยชน์ ก่อตัวขึ้นจากโยนิโสมนสิการ คือความรู้จักคิดหรือคิดถูกวิธี คิดตามสภาวะและเหตุผล จึงไม่ข้องแวะกับตัวตน อันเป็นเรื่องของความทุกข์

จะเห็นได้ว่าการอธิบายถึงความทุกข์และความสุขเป็นเรื่องที่สำคัญในการอ้างเหตุผลของพุทธศาสนา เนื่องมาจากหลักที่ว่าควรทำสิ่งที่มีประโยชน์คือความสุข ไม่ควรทำสิ่งที่มีโทษคือความทุกข์ อย่างที่อธิบายแล้วว่าพุทธศาสนายอมรับในความทุกข์ 3 รูปแบบ ความเห็นที่ว่า การพิจารณาถึงความสุขแล้วจะทำให้เป็นว่าจะทำการชนิดที่มุ่งเอาผลในชาติหน้าโดยตรงเสียอย่างเดียว แล้วกลายเป็นนักทำบุญแบบค้ำกำไร ชัดต่อท่าทีของศาสนาพุทธนั้นเป็นเรื่องที่ไม่ถูกต้อง เนื่องจากว่า พุทธศาสนายึดถือเรื่องประโยชน์และโทษเป็นสิ่งสำคัญ เมื่อเปรียบเทียบระหว่างนรกและสวรรค์ ในมุมมองของเหตุผลก็เห็นว่าสมควรที่จะเลือกสวรรค์ เพราะมีความทุกข์น้อยกว่า มีความสุขมากกว่า เพียงแต่ว่าถ้าพิจารณาด้วยเหตุผลแล้ว สวรรค์ก็ยังคงมีความทุกข์อยู่ นิพพานเท่านั้นจึงจะปราศจากความทุกข์ เพราะฉะนั้นผลภายนอกใดๆ ก็เทียบไม่ได้กับนิพพานที่ให้ความสุขคงที่กว่า ไม่แปรปรวน แต่ถ้าหากว่ายังไม่สามารถบรรลุนิพพานแล้ว สุขดีก็ย่อมดีกว่าทุกข์ การพิจารณานี้ก็วางอยู่บนการอ้างเหตุผลของพุทธศาสนา

ค. เข้ากับความเชื่อปัจจุบันไม่ได้

ปัญหาหนึ่งของระบบจริยศาสตร์แบบอภิปรัชญาสืบเนื่องมาจากปัญหาเรื่องการขาดความน่าเชื่อถือของมโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติที่เป็นส่วนสำคัญในการใช้อธิบายจริยศาสตร์อภิปรัชญา และมโนทัศน์อื่นๆ ที่ใช้อธิบายชีวิตหลังความตาย เช่น นรก สวรรค์ เทวดา เปเรต ฯลฯ ซึ่งในการอธิบายถึงการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาตินั้นย่อมจะเกี่ยวข้องกับ นรก สวรรค์ เทวดา เปเรต ฯลฯ การปฏิเสธมโนทัศน์อันใดอันหนึ่งเหล่านี้ย่อมจะส่งผลต่อคำอธิบายการเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ โดยทั้งตัวมโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดเองและมโนทัศน์เกี่ยวกับชีวิตหลังความตายเหล่านี้กำลังประสบปัญหาขาดความน่าเชื่อถือเป็นอย่างมากในสังคม ในขณะที่ระบบจริยศาสตร์จิตวิทยานั้นสามารถที่จะอธิบายมโนทัศน์เรื่อง ความทุกข์ กรรม นิพพาน นรกสวรรค์ ในกรอบของเวลาเพียงชาติเดียว ไม่จำเป็นต้องอาศัยคำอธิบายเชิงอภิปรัชญาได้

เกี่ยวกับเรื่องการพิสูจน์เรื่องนรก สวรรค์ พระเทพเวทีได้ให้แนวทาง ไว้ดังนี้

เรื่องชาติก่อน ชาติหน้า นรกสวรรค์ มีจริงหรือไม่ เป็นคำถามที่คนสนใจกันมากและเป็นข้อกังวลำบากใจของคนทั่วไป เพราะเป็นความลับของชีวิตที่อยู่ในอภิปรัชญา จึงเห็นควรกล่าวสรุปแทรกไว้ที่นี้เล็กน้อยเฉพาะแง่ว่า มีจริงหรือไม่ พิสูจน์ได้อย่างไร

(1) ตามคำสอนในพุทธศาสนา เมื่อว่าตามหลักฐานในคัมภีร์ และแปลความตามตัวอักษรก็ตอบได้ว่า สิ่งเหล่านี้มี

(2) การพิสูจน์เรื่องนี้ไม่มีที่สิ้นสุด ไม่อาจแสดงให้เห็นประจักษ์แก่ผู้ไม่รู้ ไม่ว่าจะในทางบวกหรือในทางลบ คือ ไม่ว่าจะในแง่มี หรือในแง่ไม่มี เป็นไปได้เพียงขั้นเชื่อว่ามีหรือเชื่อว่ามี เพราะทั้งผู้เชื่อและผู้ไม่เชื่อ หรือผู้พยายามพิสูจน์ว่ามีและผู้พยายามพิสูจน์ว่าไม่มี ต่างก็รู้ที่ไปที่มาแห่งชีวิต ไม่ว่าจะของตนหรือผู้อื่นต่างก็มีติดต่อกัน ฐู้ไกลออกไปไม่ถึงแม้เพียงการเกิดคราวนี้ของตนเอง แม้แต่ชีวิตตนเองที่เป็นอยู่ขณะนี้ก็ยังไม่รู้ และมองไม่เห็นอนาคตแม้เพียงว่า พุ่่งนี้จะเป็นอย่างไร

(3) ถ้าจะพิสูจน์ หลักมีว่า สิ่งที่เห็น ต้องดูด้วยตา สิ่งที่ได้ยิน ต้องฟังด้วยหู สิ่งที่ลิ้มต้องชิมด้วยลิ้น เป็นต้น สิ่งที่เห็น ถึงจะใช้สิบลูและสิบลิ้นรวมกัน ก็พิสูจน์ไม่ได้ หรือสิ่งที่ได้ยินจะใช้สิบลูกับสิบลิ้นรวมกัน ก็พิสูจน์ไม่ได้ หรือสิ่งที่เห็นสิ่งที่ได้ยิน แต่ต่างระดับคลื่น ต่างความถี่ ก็ไม่รู้กัน บางอย่างที่แวมองเห็น สิบตาคนรวมกันก็ไม่เห็น บางอย่างที่ค้ำคาวได้ยิน สิบหูคนรวมกันก็ไม่ได้ยิน เป็นต้น ในแง่ที่หนึ่ง การตายการเกิดเป็นประสบการณ์ของชีวิตโดยตรง หรือแคบลงมาเป็นปรากฏการณ์ของจิต ซึ่งต้องพิสูจน์ด้วยชีวิตหรือจิตเอง การพิสูจน์จึงควรเป็นไปดังนี้

(1) พิสูจน์ด้วยจิต ท่านให้ต้องใช้จิตที่เป็นสมาธิแน่นแนถึงที่ แต่ถ้าไม่ยอมทำตามวิธีนี้ หรือกลัวว่าที่เห็นในสมาธิ อาจเป็นการเอานิมิตหลอกตัวเอง ก็เลื่อนสู่วิธีต่อไป

(2) พิสูจน์ด้วยชีวิต ตั้งแต่เกิดมาคราวนี้ คนที่อยู่ ยังไม่เคยมีใครตาย ดังนั้นจะรู้ว่าเกิดหรือไม่ต้องพิสูจน์ด้วยการตายของใครของคนนั้น แต่วิธีนี้ไม่ปรากฏว่ามีใครกล้าทดลอง

(3) เมื่อไม่ยอมพิสูจน์ ก็ได้เพียงขั้นแสดงหลักฐานพยานและชี้แจงเหตุผล เช่น หาตัวอย่างคนระลึกชาติได้และสอบสวนกรณีต่างๆ เช่นนั้น หรือแสดงเหตุผลโดยหาความจริงอื่นมาเปรียบเทียบอย่างเรื่องวิสัยแห่งการเห็น การได้ยิน ที่

ขึ้นต่อระดับคลื่นและความถี่ เป็นต้น ดังได้กล่าวแล้ว ช่วยให้เห็นว่า น่าเชื่อ เชื่อ บ้าง หรือเชื่อมากขึ้น เป็นต้น ซึ่งรวมอยู่ในขั้นของความเชื่อเท่านั้น⁹³

สรุปได้ว่า ไม่อาจจะสามารถพิสูจน์เรื่องนรก สวรรค์ ฯลฯ ในเชิงประจักษ์ได้แบบวิทยาศาสตร์ได้ แต่ว่าสำหรับระบบความคิดอื่นๆ การพิสูจน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิดนี้ก็สามารยอมรับได้ด้วยการอ้างเหตุผล การปฏิบัติสมาธิ ฯลฯ ซึ่งคนในปัจจุบันก็ยอมรับ ไม่ได้ยอมรับแต่ความเชื่อทางด้านวิทยาศาสตร์เพียงอย่างเดียว นอกจากนี้การอ้างเหตุผลของจริยศาสตร์เชิงจิตวิทยานั้น อาจจะไปสู่ปัญหาที่สำคัญมากกว่าปัญหาของ จริยศาสตร์เชิงอภิปรัชญาที่เนื่องมาจากพิสูจน์เชิงประจักษ์ไม่ได้ โดยอาจจะสรุปปัญหาของการจำกัดคำอธิบายพุทธจริยศาสตร์ในมิติเวลาเพียงชาตินี้ได้ ดังนี้

ก.ขาดความยุติธรรม

ในความเป็นจริงแล้วสิ่งมีชีวิตในโลกที่เราพบเห็นเกิดมาต่างกัน ซึ่งพุทธศาสนาเองก็เห็นและยอมรับความแตกต่างนี้ ทั้งทางด้านร่างกาย ฐานะความเป็นอยู่ สติปัญญา ความสามารถต่างๆ เป็นต้น ซึ่งความแตกต่างนี้ทำให้ได้รับสิ่งต่างๆในชีวิต อันได้แก่ ความสุขและความทุกข์ที่แตกต่างกันไป

จากหลักที่ว่าควรทำสิ่งที่มีประโยชน์ ไม่ควรทำสิ่งที่มีโทษนั้น ในการพิจารณาเรื่องประโยชน์และโทษ จะพบว่าพุทธศาสนายอมรับว่ามีความสุข 3 รูปแบบด้วยกัน⁹⁴ คือ

1. กามสุข คือ สุขเนื่องด้วยกาม เป็นความสุขที่เกิดจากกามคุณ 5
2. ฌานสุข คือ สุขเนื่องด้วยฌาน เป็นความสุขที่เกิดขึ้นจากการนั่งสมาธิ และเข้า

ฌาน

3. นิพพานสุข คือ สุขเนื่องด้วยนิพพาน เป็นความสุขอันเนื่องมาจากนิพพาน หรือภาวะที่ไม่มีต้นเหตุแล้ว

ความสุขทั้ง 3 รูปแบบนั้น พุทธศาสนาเองก็ยอมรับทั้ง 3 รูปแบบ คือ ทั้งกามสุข ฌานสุข นิพพานสุข ไม่ได้ปฏิเสธความสุขแบบกามสุข แต่ว่าชี้ให้เห็นว่าความสุขแบบกามสุขนั้นมี

⁹³ พระราชวรมณี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ หน้า 199.

⁹⁴ เรื่องเดียวกัน , หน้า 555.

ข้อบกพร่อง คือ แปรปรวนได้ เมื่อมีกามสุขหมดไปแล้วก็จะทำให้มีความทุกข์ตามมาเสมอ อันเนื่องมาจากการยึดติดในสุขนั้น และมีการแปรปรวนที่ง่ายกว่าความสุขชนิดอื่นเนื่องจากขึ้นอยู่กับสิ่งภายนอกตนเอง ในขณะที่ฌานสุขมีความละเอียดกว่า แต่ก็ยังแปรปรวนได้ แต่ว่าขึ้นอยู่กับตนเองมากกว่ากามสุข ความสุขที่นับว่าดีที่สุดก็คือ นิพพานสุข เนื่องจากว่าเป็นความสุขที่จะไม่แปรปรวน และไม่ต้องขึ้นกับสิ่งภายนอกใดๆ

การที่อริยสาวกจะละกามนั้นมิใช่เพราะกามไม่มีความสุข หรือเพราะพุทธศาสนาสอนให้ละเว้นความสุข พระพุทธศาสนายอมรับความสุขตามที่เป็นจริง สอนให้ปฏิบัติเพื่อบรรลุความสุข และยอมรับว่ากามมีความสุข แต่อริยสาวกจะละกามก็เพราะเห็นว่ากามมีความสุขก็จริงแต่ปนด้วยทุกข์มาก และข้อสำคัญก็คือ ยังมีความสุขอย่างอื่นที่สุขกว่า ลึกซึ้งประณีตกว่าสุขที่เกิดจากกาม⁹⁵

การที่สรรพสัตว์ทั้งหลายได้รับความสุขและความทุกข์ที่แตกต่างกันนี้ บางส่วนคนเราก็คงไม่อาจจะตัดสินใจเลือกได้ในชาตินี้ เช่น สภาพร่างกายที่มาตั้งแต่เกิด บางคนก็อ่อน มีโรคมาตั้งแต่เกิด สติปัญญา ฯลฯ แต่ว่าความแตกต่างในวิถีชีวิตของคนเรานั้นก็มีหลายอย่างที่เป็ผลจากการเลือกวิถีการดำรงชีวิตของเราเอง เช่น การเรียน การทำงาน ซึ่งปัจจัยเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าในบางส่วนคนเราก็สามารถที่จะเลือกการกระทำและวิถีชีวิตในปัจจุบันที่จะส่งผลต่อความสุขและความทุกข์ชีวิตของตนเองในอนาคตได้เอง สำหรับพุทธศาสนาแล้ว วิถีชีวิตที่พระพุทธศาสนาเห็นว่าสมควรปฏิบัติมากที่สุดก็คือ วิถีชีวิตที่ปฏิบัติ คือ สมาริ ปัญญา ซึ่งวิถีชีวิตที่เชื่อมต่อกับปฏิบัติคือ สมาริ ปัญญาได้มากที่สุด ก็คือ พระสงฆ์นั่นเอง

การปฏิบัติคือ สมาริ ปัญญา นับเป็นการกระทำที่ทำได้ยากอย่างยิ่งสำหรับผู้ที่ไม่เคยปฏิบัติ เนื่องจากว่าขัดกับกิเลสอันเป็นธรรมชาติของมนุษย์ที่ต้องการความสุขทั้งหลาย ต้องใช้เวลาอาศัยความเพียรในการฝึกฝนอย่างมาก ในเบื้องต้นของการฝึกฝน ต้องเผชิญกับความคับข้องทางใจอันเนื่องมาจากขัดกับกิเลสที่อยู่ใใจและความเคยชินในการดำรงชีวิตต่างๆ อีกทั้งยังมีความลำบากทางกายด้วย เช่น ในการปฏิบัติกรรมฐาน ต้องนั่งเป็นเวลานาน ทนต่ออาการปวดเมื่อย ต้องอาศัย กินอยู่ หลับนอน ในสถานที่ที่ไม่สะดวกสบาย ไม่มีเครื่องอำนวยความสะดวกต่างๆ อาจจะต้องถึงขั้นไปฝึกในป่าเขา สละชีวิตในแบบฆราวาสเพื่อออกบวช ในการถือศีล แม้แต่แค่ศีล 5 เอง

⁹⁵ พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) , พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ , หน้า 530.

ก็ยังนับว่าทำได้ยาก เนื่องจากเป็นข้อจำกัดทั้งที่ขัดแย้งกับกิเลสและการดำรงชีวิตประจำวันอันเป็นปกติในสังคม แต่ว่าศีลในพุทธศาสนาแท้จริงแล้วมี 227 ข้อจึงเป็นเรื่องที่ยากมาก สิ่งต่างๆ เหล่านี้ นับว่าเป็นเรื่องสร้างความคับข้องทั้งทางใจและภายในเบื้องต้นของการปฏิบัติธรรมอย่างมาก ความสุขและประโยชน์ อย่างฌานสุขและนิพพานสุข มิได้เห็นได้ชัดเจนทันทีจากการกระทำ ต้องอาศัยการฝึกฝนจนสติ ปัญญา สมาธิ มีกำลังในระดับหนึ่ง จึงจะก่อประโยชน์ได้ชัดเจน ซึ่งระยะเวลาการฝึกฝนที่ไม่แน่นอน อาจจะสั้นไม่กี่ปี หรือนานมาก การฝึกฝนก็ต้องทุ่มเทและจริงจัง อย่างมาก หากว่าขาดความจริงจังสมาธิแล้วก็ยากจะเห็นผล

วิถีชีวิตของพระสงฆ์ที่แท้จริงนั้นจึงแตกต่างจากฆราวาสโดยสิ้นเชิง วิถีทางโลก สามารถแสวงหาความเพลิดเพลินและความสุขได้ตามแต่อัธยาศัย ไม่จำเป็นต้องใช้ชีวิตลำบาก อย่างพระสงฆ์ ถึงแม้ว่าความสุขนั้นจะเป็นแค่ความสุขก็ตาม และเมื่อยิ่งพิจารณาจะเห็นได้ว่ากระทำที่เรียกว่าทุสิต หรือ กายทุจริต วจิตุจริต มโนทุจริต ย่อมจะหาความสุขได้สะดวกสบายมากกว่าการปฏิบัติ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นอย่างมาก การกระทำทุจริตก็จะสามารถให้ความสุขโดยตรง และโดยง่าย เช่น ในการลักทรัพย์ ก็มีทรัพย์เพิ่มขึ้นโดยตรง ง่าย และทำให้ทรัพย์เพิ่มขึ้นรวดเร็วกว่าการหาทรัพย์สินโดยสุจริต และหากว่ามาตรการทางสังคมอย่างกฎหมายหละหลวม ก็เป็นไปได้ที่ผู้ที่มีวิถีชีวิตอย่างคนนอกศาสนาจะหาความสุขทุกข์กายทุกข์ใจได้ยาก

ด้วยวิถีชีวิตที่ต่างกันเป็นอย่างมากในกรอบเวลาปัจจุบันเช่นนี้ หากว่าไม่อธิบายด้วยกรอบเวลาที่ยาวขึ้นและหลักกรรมแล้วย่อมทำให้เกิดความไม่ยุติธรรมทางศีลธรรมขึ้น เช่น ความแตกต่างในการดำรงชีวิตของพระสงฆ์ที่ลำบาก ในระหว่างการปฏิบัติธรรมหากว่าตายเสียก่อนที่จะได้สัมผัสถึงความสุขจากการปฏิบัติธรรมอย่างชัดเจน ย่อมจะแตกต่างจากบุคคลทุกศีลมีความสุข ใช้ชีวิตอย่างสบาย หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิดจะช่วยอธิบายถึง การส่งผลของกรรมอันจะสร้างความยุติธรรมทางศีลธรรม ในช่วงเวลาของชาติภพต่อไป คนที่กระทำกรรมชั่วหรือกระทำกรรมดี แม้ในชาตินี้จะไม่เห็นผลของการกระทำ แต่ย่อมจะได้รับในชาติต่อไป ดังนั้น **“ถ้าตายแล้วขาดสูญ ไม่มีการเกิดอีกการบรรลุมรรคผลนิพพานก็เป็นสิ่งไร้ความหมาย เพราะคนธรรมดาทำกรรมดีก็จะมีสภาพเท่าเทียมกันหลังจากตายแล้ว”**⁹⁶ ทั้งๆที่ในขณะที่มีชีวิตมีการใช้วิถีชีวิตนั้นแตกต่างกันมากในการปฏิบัติ ศีล สมาธิ แต่เมื่อตายแล้วกลับได้ผลเท่าเทียมกัน ก่อให้เกิดความไม่ยุติธรรมในระบบจริยศาสตร์ รูปก็คือ

⁹⁶ สุนทร ฤกษ์, พุทธปรัชญาเถรวาท , หน้า 256 .

“อนึ่ง การปฏิบัติเพื่อให้ได้บรรลุมรรคผลตามคำสอนของพุทธศาสนา เป็นสิ่งที่กระทำได้ยาก เพราะเป็นการปฏิบัติทวนกระแสของการดำเนินชีวิตแบบธรรมดาทั่วไป บางคนต้องสละโลกียวิสัยออกบวชเป็น พระภิกษุ หากผู้ที่สละความสุขสำราญทางโลกมุ่งปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุ มรรคผลนิพพาน หลังจากตายแล้วมีสภาพเท่ากับผู้ที่ใช้ชีวิตอย่างชาวโลกธรรมดาทั่วไป ผู้มุ่งปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพานอย่างภิกษุ สามเณรก็จะกลายเป็นผู้ที่โง่งมที่สุด เพราะจะใช้ชีวิตอย่างโง่งม ไม่รู้จักตัด ดวงเอาความสุขสำราญจากชีวิตที่ตนมีอยู่เพียงครั้งเดียว ถ้าจะอ้างว่า การปฏิบัติธรรมโดยมีความมุ่งหวังเช่นนั้นไม่ได้เป็นสิ่งไร้สาระ เพราะจะทำให้ชีวิตอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ก็เป็นเหตุผลที่อ่อน เพราะการปฏิบัติเช่นนั้นไม่ได้ทำให้มีความสุขในปัจจุบันเสมอไปและทุกคนไป พระองค์บาง องค์ปฏิบัติไปยังไม่ทันที่จะได้พบความสุขอะไรเป็นขึ้นเป็นอันก็ถูกเสือ หรืองูกัดตายเสียแล้ว

อนึ่ง การมีชีวิตอยู่เป็นสุขในปัจจุบันนั้นผู้ที่สมบูรณ์พร้อมด้วยทรัพย์ สิ้นและเกียรติยศชื่อเสียงก็มีอยู่ถมไปที่สามารถหาความสุขเช่นนั้นได้ ไม่จำเป็นต้องทรมานอดหลับอดนอนกินข้าววันละมื้อหรือสองมื้อจึงจะมี ความสุขได้ เพราะฉะนั้น ถ้าตายแล้วเกิดไม่มีการเกิดใหม่หรือไม่มีการ เวียนว่ายตายเกิด คำสอนเรื่องมรรคผลนิพพานของพระพุทธศาสนา ก็จะเป็นคำสอนที่ไร้สาระใช้เป็นประโยชน์แท้จริงไม่ได้”⁹⁷

ด้วยหลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิดพุทธศาสนาจึงสามารถสร้างระบบจริย ศาสตร์ที่อธิบายถึงความแตกต่างของสรรพสัตว์ต่างๆ ว่าขึ้นอยู่กับการกระทำของตน และนับเป็น คำสอนสำคัญที่สร้างความยุติธรรมทางศีลธรรมในพุทธศาสนา

ข.ขาดแรงจูงใจ

จากการอธิบายถึงวิถีชีวิตที่พิจารณาในกรอบเวลาปัจจุบันแล้ว จะพบว่าวิถีชีวิตของผู้ ปฏิบัติธรรมกับผู้ประพาศิตุสนั้น จะได้รับความสุขที่แตกต่างกันไป ผู้ที่ปฏิบัติธรรมจะได้รับ ความสุข คือ ฌานสุข และนิพพานสุขอันได้แก่ความสงบสุขภายในใจ ซึ่งวิถีชีวิตของผู้ที่ปฏิบัติ ธรรมจะห่างไกลจากความสุขมากที่สุด ส่วนผู้มีวิถีชีวิตปกติก็จะข้องเกี่ยวกับความสุขตามอัตภาพ

⁹⁷ สุนทร ฌ ริงซี่, พุทธปรัชญาเถรวาท , หน้า 256 .

ในขณะที่ผู้ทูลนั้น อาจจะทำให้ได้ว่ามีความลุ่มหลงในกามสุข และด้วยการกระทำทูลนั้น ย่อมสร้างแนวโน้มที่จะก่อให้เกิดกามสุขได้มาก

ถึงแม้สมาธิจะให้ฌานสุข ปัญญาจะนำมาสู่ความสงบเย็นอิสระของจิตใจ ซึ่งเป็นความสุขที่ละเอียดกว่ากามสุขก็ตาม แต่ก็นับว่าเป็นความสุขที่หาได้ยาก ต้องใช้เวลาอาศัยความเพียรในการฝึกฝนอย่างมาก มิใช่ความสุขที่เกิดขึ้นทันทีจากการกระทำ แม้ตลอดชีวิตบางทีก็อาจจะไม่สามารถบรรลุถึงฌานสุขหรือนิพพานสุขได้ ซึ่งสิ่งนี้อาจจะส่งผลกระทบต่ออาการเหตุผลให้กามสุขเป็นที่น่าพอใจกว่าได้ เนื่องจากกามสุขนั้น เมื่อเสพก็ได้รับความสุขทันที และสำหรับบางกรณีในวิถีชีวิตของบางคน ความทุกข์ที่ได้รับอันเนื่องมาจากกามสุขนั้นก็ไม่ได้สร้างปัญหาในชีวิตมากมายแต่อย่างใด เป็นที่มาของความคิดที่ว่า ถึงแม้ว่ากามสุขจะสามารถนำมาซึ่งความทุกข์ในภายหลังได้ แต่ก็เป็นเรื่องธรรมดา การที่คนเราปรารถนาความสุข ความเพลิดเพลิน แต่เกลียดชังความทุกข์ ความเจ็บปวดนั้น ก็ไม่ต่างกับคนที่ไม่ยอมรับประทานผลไม้ เพราะรังเกียจการปอกเปลือก ความสุขมากที่สุดจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีการเปรียบเทียบกับความทุกข์

สำหรับคนที่มีวิถีชีวิตอย่างทูลด้วยแล้ว เลือกกามสุขด้วยวิธีอันสะดวกสบาย ทำให้กามสุขเป็นของหาง่าย ถึงแม้จะเป็นจริงที่ว่า ในขณะที่ยังไม่สามารถหาข้อสรุปได้อย่างแท้จริงว่ามีชีวิตหลังความตายหรือไม่ การกระทำทุจริตจะส่งผลให้จิตใจมีความกลัว กังวลใจ ไม่มั่นใจว่ากระทำนั้นอาจจะนำไปเกิดในทุคติได้ หรือการโดนตำหนิว่าเป็นคนชั่วจากสังคม หรืออาจจะโดนลงโทษจากกฎหมาย ฯลฯ **สิ่งเหล่านี้จะทำให้ไม่เพียงพอได้ เนื่องจากโทษเช่นนี้ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายอย่าง เช่น มาตรฐานของสังคมในขณะนั้น และการยอมรับของแต่ละบุคคลด้วยเห็นว่าการตำหนิจากสังคมนั้นรุนแรงแค่ไหน กฎหมาย ฯลฯ ไม่ใช่สิ่งที่แน่นอนอะไร**

แต่หากว่ากรอบเวลากว้างขึ้น การพิจารณาถึงประโยชน์และโทษ นอกจากจะพิจารณาในกรอบเวลาปัจจุบันหรือที่เห็นได้ในชาตินี้แล้ว ยังรวมประโยชน์และโทษในอนาคต คือชาติภพหน้า และประโยชน์อันสูงสุด คือ นิพพาน ที่หมายถึงหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดทั้งปวง การกระทำ ศีล สมาธิ ปัญญา จะทำให้พบกับทั้ง กามสุข ฌานสุข และนิพพานสุข ถึงแม้ว่าการปฏิบัติยังไม่ประสบผลถึงขั้นนิพพาน ก็หลักประกันเมื่อละโลกนี้ไปว่าจะนำไปสู่สุคติภพ เป็นความสุขในภพหน้าหลังสิ้นชีวิตไปแล้ว ดังนั้นจึงเห็นว่าการแสวงหากามสุขด้วยการกระทำที่ทูล ในแง่ที่ว่าเป็นประโยชน์ทั้งในปัจจุบันและในภพหน้า ในขณะที่การแสวงหากามสุขด้วยการกระทำทุจริตนั้น สามารถสร้างทุกข์อันเนื่องมาจากกรรมชั่วที่ทำไว้ได้ในภพหน้าได้ ทั้งในชาติปัจจุบันและชาติหน้าด้วย ความทุกข์นั้นเป็นสิ่งแน่นอน เป็นการให้เหตุผลว่า ทำไมเราจึงควรละการกระทำ

ทุกจริตทั้งหลาย การเพิ่มมิติเวลา ย่อมทำให้การเห็นถึงโทษของกายทุกจริต วาจาทุกจริต มโนทุกจริต ที่มีน้ำหนักมากขึ้นกว่าในกรอบเวลาเพียงชาติเดียว ดังพุทธพจน์

ข้าวเปลื้อง ทรัพย์ เงินทอง หรือข้าวของ ที่หวงแหนอย่างใดอย่างหนึ่ง
มีอยู่ ทาส กรรมกร คนใช้ และผู้อาศัยของเขา พึงพาเอาไปไม่ได้ทั้ง
หมด จะต้องถึงซึ่งการละทิ้งไว้ทั้งหมด ฯ

ก็บุคคลทำกรรมใด ด้วยกาย ด้วยวาจา หรือด้วยใจ กรรมนั้นแหละ
เป็นของๆ เขา และเขาย่อมพาเอากรรมนั้นไป อนึ่งกรรมนั้นย่อมติด
ตามเขาไป เหมือนเงาติดตามตน ฉะนั้นเพราะฉะนั้น บุคคลควรทำ
กรรมดี สั่งสมไว้สำหรับภพหน้าบุญทั้งหลายย่อมเป็นที่พึงของสัตว์ทั้ง
หลายในโลกหน้า ฯ⁹⁸

หากว่ากรอบเวลาดลดลงเหลือเพียงในชาตินี้ เมื่อเปรียบเทียบแล้วก็อาจจะส่งผลให้
การกระทำทุกจริตจึงเป็นการกระทำที่ควรกระทำมากที่สุดไป ไม่สามารถอ้างเหตุผลไปสู่ ศิล สมาธิ
ปัญญาได้ ขาดแรงจูงใจ การปฏิบัติ ศิล สมาธิ ปัญญา เปลี่ยนไป ถูกมองว่าเป็นเรื่องของคนใจไป
เนื่องจากภายในกรอบเวลาที่ลดลงจะส่งผลถึงการอธิบายเรื่องประโยชน์และโทษ ไม่สามารถ
อธิบายการส่งผลของกรรมอย่างครอบคลุมอย่างครบถ้วนจนเป็นผลให้การอ้างเหตุผลของพุทธจริย
ศาสตร์ไม่สำเร็จ

3.2 สรุปผลการวิจัย

จากการอธิบายถึงระบบจริยศาสตร์ของพุทธศาสนาทั้ง 2 แบบ จะเห็นได้ว่าการ
อธิบายถึง ความทุกข์ สาเหตุและกระบวนการในการเกิดการเกิดความทุกข์หรือปัจจุสมุปบาท
กระบวนการดับทุกข์หรือศิล สมาธิ ปัญญา จะต้องอาศัยมโนทัศน์ต่างๆ อย่างการเวียนว่ายตาย
เกิด นรก สวรรค์ ซึ่งในแต่ละระบบก็จะมีคำอธิบายถึงความหมายของมโนทัศน์เหล่านี้ที่แตกต่างกัน
ไป อธิบายในกรอบเวลาที่ต่างกัน จากการอ้างเหตุผลที่แตกต่างกัน

ในการอธิบายถึงความทุกข์และความสุขนั้น จะต้องมึลักษณะน้ำหนักเพียงพอต่อการ
อ้างเหตุผล เนื่องจากความทุกข์ถือเป็นพันธะทางศีลธรรม มิเช่นนั้นจะใช้ในการอ้างเหตุผลใน
ระบบจริยศาสตร์ไม่ได้ ซึ่งหากว่าอธิบายระบบพุทธจริยศาสตร์เพียงเชิงจิตวิทยาเท่านั้น จะสร้าง
ปัญหาเรื่องการขาดความยุติธรรม และขาดแรงจูงใจ การอธิบายระบบพุทธจริยศาสตร์ให้สมบูรณ์

⁹⁸ สัจ.ส.15/392/115

จึงไม่สามารถที่จะใช้การอธิบายเพียงเชิงจิตวิทยาได้ ดังนั้นการอธิบายระบบจริยศาสตร์แบบ
 อภิปรัชญาจึงมีความสมบูรณ์กว่าแบบจิตวิทยา ถึงแม้ว่าจะประสบปัญหาเรื่องการพิสูจน์ว่ามีอยู่
 จริงในเชิงประจักษ์ไม่ได้ และระบบจริยศาสตร์เชิงจิตวิทยานั้นเป็นเพียงส่วนหนึ่งของระบบจริย
 ศาสตร์เชิงอภิปรัชญา ที่ไม่อาจจะอธิบายระบบพุทธจริยศาสตร์ให้สมบูรณ์ด้วยตัวเองเพียงระบบ
 เดียวได้

เมื่อการอธิบายเชิงอภิปรัชญาที่จำเป็นจะต้องใช้มนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิด
 แบบข้ามภพข้ามชาติจะทำให้ระบบจริยศาสตร์สมบูรณ์มากกว่า มโนทัศน์เรื่องการเวียนว่ายตาย
 เกิดแบบข้ามภพข้ามชาติจึงมีความจำเป็นต่อระบบพุทธจริยศาสตร์ทั้งระบบซึ่งรวมทั้งต่อการ
 อธิบายพุทธจริยศาสตร์ในเชิงจิตวิทยาด้วย และจัดเป็นสัมมาทิฏฐิที่สำคัญในพุทธศาสนา

สถาบันวิทยบริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รายการอ้างอิง

- พระพุทโธมโฆษาจารย์. วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3 ตอน 1 .พิมพ์ครั้งที่ 5.กรุงเทพฯ:มหามิ่งกุฎราชวิทยาลัย, 2538.
- พระราชวรมณี (ประยูร ปยุตโต). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2529.
- พุทธทาสภิกขุ . กรรมเหนือกรรม .พิมพ์ครั้งที่ 2 , กรุงเทพฯ : ธรรมบุชา, 2520.
- พุทธทาสภิกขุ. คริสต์ธรรมและพุทธธรรม. กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, 2529.
- พุทธทาสภิกขุ. คู่มือปฏิบัติธรรม. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา ,2537.
- พุทธทาสภิกขุ. คู่มือมนุษย์ ฉบับสมบูรณ์ . พิมพ์ครั้งที่ 5 .กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, 2535.
- พุทธทาสภิกขุ. นรกกับสวรรค์ และการบำรุงพุทธศาสนาโดยอุทวิธิ . พิมพ์ครั้งที่ 2 . กรุงเทพฯ : กลุ่มศึกษาและปฏิบัติธรรม, 2529 .
- พุทธทาสภิกขุ, เพชรในพระไตรปิฎก สวรรค์ในทุกอิริยาบถ , (กรุงเทพฯ : สมชายการพิมพ์, 2529)
- พุทธทาสภิกขุ, ภาษาคน-ภาษาธรรม, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, 2529) หน้า 10
- พุทธทาสภิกขุ. มองศาสนา .กรุงเทพฯ : ธรรมสภา
- พุทธทาสภิกขุ. เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท : ปฏิจจสมุปบาท หลักปฏิบัติอริยสัจที่สมบูรณ์แบบ . กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, 2540.
- พุทธทาสภิกขุ. ศิลปะการดำเนินชีวิต . พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, 2529 .
- พุทธทาสภิกขุ. ศึกษาธรรมะอย่างอุทวิธิ ธรรมวิภาค นวกฎมิ . สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, 2544.
- พุทธทาสภิกขุ. สู่จิตว่าง. กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, 2540.
- สตีเฟน แบทซ์เลอร์. พุทธพันลัทธิ แปลโดย อนิตร พวงสุวรรณ โมเซอร์ , กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สวนเงินมีมา, 2545.
- สุนทร ณ รัชชี . พุทธปรัชญาเฉพาะเรื่อง : รวมงานวิจัย. กรุงเทพฯ : ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535.
- สุนทร ณ รัชชี. พุทธปรัชญาเถรวาท. กรุงเทพฯ : ภาควิชาปรัชญา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- วิทย์ วิศทเวทย์. “อนัตตาในพุทธปรัชญา”, วารสารพุทธศาสนศึกษา ปีที่ 6 ฉบับที่ 1 (มกราคม-เมษายน 2542.
- วิทย์ วิศทเวทย์. “ทัศนะทางอภิปรัชญาในพุทธศาสนาเถรวาท”, วารสารพุทธศาสนศึกษา ปีที่ 4 ฉบับที่ 1 มกราคม-เมษายน 2540.

วศิน อินทสระ , หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด, พิมพ์ครั้งที่ 10 (กรุงเทพฯ : สภาการศึกษา
มหาภูมิราชวิทยาลัย , 2540) ,หน้า 8-9.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นางสาวณัฐวี บุญกิตติเจริญ จบการศึกษาระดับมัธยมศึกษาจากโรงเรียนราชินี และจบการศึกษาระดับมัธยมศึกษาจากโรงเรียนสตรีวิทยา จากนั้นจึงเข้าศึกษาต่อระดับอุดมศึกษาและจบการศึกษาระดับปริญญาตรีจากคณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย